

ЛАРИСА ЙОВЕНКО
ОКСАНА ДЕНИСЮК

**Історико-педагогічні передумови творення образу героя в
українській літературі (XI–XIX ст.)**

ЛАРИСА ЙОВЕНКО
ОКСАНА ДЕНИСЮК

**Історико-педагогічні передумови творення образу героя в
українській літературі (XI–XIX ст.)**

Навчальний посібник

Умань – 2021

*Рекомендовано до друку Вченою радою факультету української філології
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 1 від 20.09.2021 року)*

Рецензенти:

Сивачук Н. П. – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Бялик О. В. – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Циганок О. О. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Йовенко Лариса, Денисюк Оксана
Історико-педагогічні передумови творення образу
героя в українській літературі (XI-XIX) :
Навчальний посібник / Л. Йовенко, О. Денисюк. –
Умань :

Й 75 Вид-во Візаві, 2021. – 160 с.

У навчальному посібнику розкрито виховний потенціал образу героя в українській літературі та педагогічній думці XI – XIX ст.

Для педагогів-практиків, студентів, магістрантів, аспірантів, керівників освіти, краєзнавців.

Лариса Йовенко

Оксана Денисюк

**Історико-педагогічні передумови творення образу героя в
українській літературі (XI–XIX ст.)**

Навчальний посібник

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА	9
1. 1. Суть понять «героїчне», «герой», «українська література», «образ героя в українській літературі»	9
1.2. «Героїзм», «героїчне» у контексті філософських та культурологічних теорій	24
Запитання для самоконтролю	44
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (XI – XIX ст.)	46
2.1. Образ героя в усній народній творчості як ідеальна модель людини-громадянина-патріота.....	46
2.2. Образ героя в літописних та педагогічних джерелах Київської Русі (XI – XIVст.) як духовно-моральна субстанція виховання елітарної особистості	66
2.3. Образ героя в літописній та педагогічній спадщині XVI – XVIII ст. як християнський ідеал для наслідування наступними поколіннями.....	77
2. 4. Образ героя в художніх творах українських письменників XIX століття як виразника національних цінностей	90
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТОВЕ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	103

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	121
Запитання для самоконтролю	133
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	134

ПЕРЕДМОВА

Українська література посідає одне з чільних місць у процесі підготовки майбутнього вчителя філолога, оскільки є серцевиною національного виховання, потужним джерелом формування базових емоцій, основних буттєвих категорій, розвитку уяви, мислення, а також духовності, показником якої є патріотизм, що забезпечує прагнення кожного українця до незалежності, готовність до захисту Батьківщини. Сучасна шкільна літературна освіта зорієнтована на формування громадянина з розвинутими патріотичними чеснотами, носія національної культури, компетентного мовця та читача, що займається самоосвітою, активного і відповідального в громадському та особистому житті. У чинних підручниках з української літератури виписано пасіонарний тип українського героя, який в ім'я високої мети долає будь-які перешкоди, нехтує небезпеками для власного життя, самовіддано стає на захист Батьківщини, народу.

Аналіз чинних урядових документів укотре переконує у необхідності упровадження досвіду викладання української літератури попередніх історичних періодів, що передбачав широке застосування в навчально-виховному процесі концепції героя як прикладу для наслідування, засобу формування патріотизму, морально-етичних цінностей української нації. Національний герой пасіонарного типу, позбавлений ідеологічного, безбарвного, зденационалізованого патріотизму радянського типу, що знайшов яскраве висвітлення в художніх творах, має особливу дидактичну, виховну, методичну цінність сьогодні.

Українська література є яскравим показником високого рівня духовного та культурного розвитку народу, вираженням його національних цінностей, потужним засобом плекання їх в багатьох поколіннях українців. Її вивчення сприяє формуванню творчої, вільної, духовно багатой, самостійно мислячої, високоморальної особистості з чіткою громадянською позицією та високим рівнем патріотизму. Мистецтво слова спроможне утверджувати героїко-патріотичне виховання, що зміцнює патріотичні почуття, виробляє глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність стати на захист Батьківщини, на прикладі літературних творів виховувати гордість за героїчне минуле свого народу.

За словами Л. Костенко, література покликана насамперед розбудити від летаргії народи, які звільнилися від тоталітаризму, деспотії тощо [72, с. 28]. На думку письменниці, сьогодні «держава повинна мати глибоко продуману гуманітарну політику, створювати механізми ефективного впливу, координувати зусилля своїх вчених і митців. ... у перехідний період, це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури» [72, с. 34].

У 2017 р. Наказом Міністерства освіти і науки України було затверджено Програму для загальноосвітніх навчальних закладів з української літератури для 5-9 класів, розроблену відповідно вимог Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392, ідейх «Концептуальних засад реформування середньої школи «Нова українська школа»».

Програма спрямована на формування громадянина – патріота України, «який знає її історію; носій української культури, який поважає культуру інших народів; компетентний мовець, що вільно спілкується державною мовою, володіє однією чи кількома іноземними мовами, має бажання і здатність до самоосвіти, виявляє активність і відповідальність у громадському й особистому житті, здатний до підприємливості й ініціативності, має уявлення про світобудову, бережливо ставиться до природи, безпечно й доцільно використовує досягнення науки і техніки, дотримується здорового способу життя» [108].

Вперше програма з української літератури розрахована не на накопичення знань, а на формування культури читання, компетентного читача, який прагне саморозвитку, самопізнання. Аналізована програма орієнтована на вік учнів, відповідно до якого розподілено твори та на формування яких якостей, чеснот, умінь і навичок вони спрямовані. Так, у 5 – 7 класах запропоновані твори спрямовані на розвиток уяви, спонукають школярів до роздумів та фантазії над життям персонажів, їхніх пригод, вчать дітей співпереживати, співчувати головним героям.

Учні 8 – 9 класів вчать розмірковувати над життєвими колізіями героїв, проводити паралелі із сучасним життям, сприяють формуванню життєвої та громадянської позиції учнів, вчать екологічному мисленню, морально-етичній відповідальності за власні вчинки, толерантності, повазі до чужої думки, здатності відстоювати власну точку зору.

Отже, школярі вчать не просто переказувати зміст прочитаного та біографію письменника, вони отримують досвід працювати з

текстами різних художніх стилів, культурно-історичних епох, розуміти та аналізувати зміст прочитаного в контексті епохи і сьогодення, формулювати та висловлювати власну думку, у тому числі й критичну.

Дуже важливим є те, що аналізований документ зважає на сучасні запити освітньо-виховного процесу в школі, особливості інформаційно-комунікативного простору, національні процеси державотворення та глобалізаційні процеси, що відбуваються в Україні та світі.

Курс української літератури структуровано таким чином, що навчальний матеріал являє собою взаємопов'язані тематично-проблемні блоки, кожен з яких повною мірою репрезентує національну специфіку вітчизняного мистецтва слова, що сприяє усвідомленню підростаючим поколінням національної ідентичності та виконує важливу морально-етичну функцію.

Реформування сучасної середньої освіти спрямовується на навчання інноваційного типу, яке націлене на засвоєння наявних здобутків цивілізації, «формує особистість, здатну вносити інноваційні зміни в існуючу культуру й середовище, успішно розв'язувати життєві ситуації, які постають як перед окремою людиною, так і перед суспільством загалом» [99, с. 11]. Сучасний випускник школи має володіти вміннями та навичками критичного мислення, усвідомлювати життєві проблеми і вміти вирішувати їх швидко та ефективно, творчо мислити, бути готовим брати на себе відповідальність за власну діяльність та рішення, не боятися ризикувати, постійно самовдосконалюватися, а отже, функціонувати як всебічно розвинута, цілісна особистість, інноватор, патріот України з активною громадянською позицією.

Це зумовлює введення в дію інноваційного типу освіти, що передбачає єдність особистісно зорієнтованого, діяльнісного і компетентісного підходів до процесу навчання, а також удосконалення освітнього процесу з урахуванням вікових особливостей розвитку дитини, оптимізацію закладів середньої освіти відповідно до освітніх потреб молодого покоління українців [99, с. 12].

Дослідник критичного мислення М. Ліпман наголошує, освітній процес у класі має орієнтуватися на процес наукового дослідження. Отже, вивчення української літератури необхідно організувати таким чином, щоб учні отримували досвід літературного дослідження, критичного осмислення подій, вчинків героїв, які описані в творі крізь призму історичних подій, розв'язування проблемних задач, вирішення психологічних проблем тощо.

Саме тому важливим сьогодні є навчити дітей культурі читання, запропонувати школярам цікаві для осягнення твори, що відповідають запитам сучасної молоді. На часі запропонувати уявлення про читання як обов'язкову повсякденну соціокультурну практику, що є запорукою самовдосконалення та саморозвитку особистості впродовж її життєдіяльності. Окрім цього, варто сформувати естетичне та художнє задоволення від самого процесу читання, від спілкування з героями, їхнім психологічним світом, занурювання в історичну епоху тощо.

Розвиток особистості школяра засобами української літератури героїчного змісту залежить від володіння вчителем методикою проведення уроку в залежності від художнього твору, його жанру, образної символіки та здатності креативно використовувати педагогічні технології, які проектували б і сприяли набуттю учнями таких якостей: когнітивних (пошук, отримання, аналіз інформації, обробка результатів дослідження, підготовка обґрунтованих висновків, аргументоване висловлення власної точки зору).

Використання ретродосвіду навчання українській літературі засобами художніх творів героїчного змісту допоможе вчителю розвивати в учнів емоційний інтелект, риторичні здібності, критичне мислення, креативність, когнітивну гнучкість, розсудливість і здатність швидко приймати рішення, готовність допомагати іншим, навички вирішувати комплексні завдання, уміння взаємодіяти з людьми, управляти трудовими ресурсами. Творче використання здобутків видатних методистів, педагогів-практиків і літературознавців ХХ ст. у процесі вивчення художніх творів героїчного змісту сприятиме емоційному сприйняттю навчального матеріалу, навчить учнів критично оцінювати інформацію, проводити паралелі та здійснювати пошуково-аналітичні дослідження, робити порівняльний аналіз образної символіки художнього твору, враховуючи при цьому її актуальні естетичні сенси, різнобічний розгляд проблеми уроку та допоможе уникнути поширення «штампів» учнівського мислення, хаотичності літературної освіти. Окрім цього, героїка на уроках літератури дасть можливість сформувати в молодого покоління громадянські та патріотичні чесноти.

РОЗДІЛ 1

ОБРАЗ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Суть понять «героїчне», «герой», «українська література», «образ героя в українській літературі»

Сучасна політична ситуація вимагає становлення системи національної освіти і виховання, основою якої має бути національна ідея у формуванні громадянина України. Надзвичайної актуальності набуває сьогодні думка В. Кузя: «Зараз надзвичайно важливим є виховати національну еліту, громадян України, які б відстоювали її державність, творили її, берегли державу, родинність, як її первинний, основний осередок, розуміли необхідність знань, розвивали етнічне і національне самоврядування, були здатні до самореалізації в постійно мінливому соціумі, в екстремальних умовах, вміли б жити в полікультурному просторі» [80, с. 3]. Вагому роль у формуванні патріотизму, громадянського обов'язку, прищепленні поваги до народних ідеалів відіграє українська література, мистецтво слова.

Література насаджує на всі форми життя людської спільноти відбиток вічності, оживлює всі суспільні структури та є потужним засобом формування й розвитку особистості. Це можливе лише за умови державної зацікавленості саме в адекватному використанні її потенціалу, а не застосуванні літературних творів для розваг чи маніпулювання суспільною свідомістю. «Виникнення літературних художніх текстів є однією з найважливіших подій в історії людства: це ледь не перший акт глибинної духовної рефлексії людини, тобто досягнення своєї визначальної надприродної, штучної (у сенсі самостворення) сутності – сутності творця, – зазначає російський дослідник А. Антипов [2, с. 48].

Таким чином, викладене вище актуалізує потребу з'ясування сутності категорійно-поняттєвого апарату дослідження, що визначений темою дисертації і охоплює такі одиниці: «герой», «героїзм», «героїчне», «образ героя», «українська література», «образ героя в українській літературі у суспільно-історичній детермінації».

Літературознавчий словник-довідник визначає «літературу» (лат. буквене письмо) як «сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства; різновид мистецтва, власне мистецтво слова, що відображає дійсність у художніх образах, створює нову художню

реальність за законами краси; результат творчого процесу автора, зафіксований у відповідному тексті за допомогою літер» [94, с. 396]. Задовольняти пізнавальні, інтелектуальні та естетичні потреби покликана література художня, що є предметом теорії літератури.

У літературознавчих джерелах стосовно поняття «література» поряд уживаються терміни «мистецтво», «вид мистецтва», «дійсність», «відтворення – відображення», «художній образ», «мова – мовлення». Виходячи з того, що словесність має тисячолітню історію, змінювані літературні напрями, найзагальніше визначення художньої літератури буде таким: це вид мистецтва, що певним чином співвідноситься з об'єктивною дійсністю, але не видає своїх творінь за дійсність [94, с. 397]. У цьому контексті художній твір є результатом творчості митця і читача, які ведуть умовний діалог. Наслідком такої співтворчості є закріплення засобами писемної мови форми мовлення автора, персонажів тощо. Це переконує в тому, що художній твір не стільки відтворює дійсність, скільки презентує авторське бачення, ідею і відображає об'єктивну дійсність через призму суб'єктивізму. Їхнє співвідношення залежить від літературного напрямку, стилю чи канону, що сповідує митець. «Художня література – гетерогенне за походженням мистецтво, яке має самодостатню естетичну цінність, що може бути по-різному трактована, інтерпретована залежно від мети і досвіду читачів, літературних критиків» [94, с. 398].

У вузькому розумінні поняття «література» – це «вид мистецтва, у якому матеріальним носієм образності є слово, словесний вираз» [147, с. 83]. У широкому значенні «літературою називають будь-які витвори людської думки, що втілені в писемному слові й мають суспільне значення» [147, с. 83].

Словесні твори, які мають мистецькі ознаки, на сучасному етапі розвитку літератури називають художньою літературою, що характеризується високою оцінкою майстерності і довершеною естетичною формою. Як творіння людської думки і почуттів, зафіксоване у словесній писаній і поширеній формі, література виникла на ґрунті фольклору.

Специфіку предмета літератури виокремив Г. Гегель у праці «Естетика», який був переконаний, що внутрішній світ людини розкривається силою слова, а людський дух, інтереси та прагнення виражаються не фарбою чи каменем, як в інших мистецтвах, а саме звуком [29, с. 355]. Специфічним завданням художньої літератури вчений вважав сприяння «усвідомленню сил духовного життя і взагалі

всього того, що буває в людських пристрастях і почуттях чи спокійно проходить перед спостережливим зором, – всеосяжного царства людських учинків, діянь, долей, уявлень, усієї суєти цього світу...» [29, с. 355].

Художня література, що має здатність відображати життя в духовних формах, насичена суспільно-перетворювальним та виховним потенціалом. Вона розвиває уяву, естетичний смак, пам'ять, інтелектуальні здібності, формує потребу творчої діяльності, інтелігентне мовлення тощо.

Література здійснює значний морально-очищувальний вплив на свідомість молодих людей, утверджуючи в їхніх душах почуття шляхетності, честі, совісті, мужності, самопожертви в ім'я народу та Батьківщини. Як стверджує О. Антипов, «література підтримує людину в людині», тому, особливої ваги набуває виважена інтерпретація художнього твору. Учений виокремлює три функції художнього тексту: 1) охоронну (опосередковує сприйняття світу, переводячи його на знаково-символічний рівень); 2) перетворювальну («література знімає з очей утилітарно-споживацькі окуляри»); 3) пізнавальну (не тільки аналізувати текст твору, а вписувати його в культуру, національну, світову, розтягуючи при цьому породжені текстом і роботою людської свідомості смисли у часовому континуумі [2, с. 48 – 49]. За словами Ю. Лотмана, «текст здатен генерувати новий зміст» [98], а Г. Клочек переконаний, що літературна класика «наділена здатністю оновлюватися в часі» [67].

У літературознавстві виокремлюють три основні етапи вітчизняної літератури: 1) вища літературна класика, яка виражає істину, суть, а тому її інтерпретація потребує постійного заглиблення у змістову сферу твору. Ця література була для нації розвивальним та об'єднуювальним чинником; 2) соцреалістична класика, яка ґрунтувалася на комуністичній ідеології, не сумісній з істинною художністю. Такі твори не витримують глибокого аналізу [68]; 3) сучасна українська література, у якій текстуальний простір покликаний виконувати функцію електрошокера, оскільки тільки література як реальність може протистояти трансвому стану людського мислення на початку ХХІ ст. [46].

Осмисленню образів, кращому розумінню текстів творів сприяє їх інтерпретація літературними критиками. Інтерпретація в широкому сенсі – тлумачення, пояснення, переклад на більш зрозумілу мову; спосіб вивчення літератури, що зводиться до пояснення змісту, стилів,

принципу художньої структури тексту [142, с. 497]. Інтерпретувати – тлумачити, розкривати зміст чогось, сутність інтерпретації [127, с. 224].

У «Літературознавчій енциклопедії» термін «інтерпретація» означає процедуру тлумачення понять та її результат у різних галузях науки, теоріях та течіях, як-от: у гносеології, логіці, філософії, мовознавстві, літературознавстві, психології тощо [93, с. 429]. Для точної інтерпретації необхідно здійснювати аналіз образу, тексту з різних поглядів, наукових концепцій; виявляти різні контексти розуміння, змістові наповнення від класичного до сучасного. У літературознавстві інтерпретація використовується з метою встановлення значень понятійних структур, розуміння текстів, їх символіки, художніх та мовних явищ, трансформації міфологічних, фольклорних текстів у літературні, драматичні у кінематографічні, художні у словесні тощо.

Суть потрібного літературного явища в інтерпретації розкривається на фоні цілісності вищого порядку. Інтерпретованими можуть бути: будь-які елементи літературного твору (фрагменти, сцени, мотиви, персонажі, алегорії, символи, тропи і навіть окремі речення та слова), співвіднесені з відповідним контекстом твору або поза текстовою ситуацією; літературний твір як цілісність, коли у творі й поза ним відшуковується те завуальоване, приховане, що з'єднує усі компоненти в одне ціле й робить твір неповторним; літературна цілісність вищого порядку, ніж літературний твір, наприклад, творчість письменника, літературна школа, літературний напрям, літературний період [94, с. 308].

На сучасному етапі інтерпретація у найбільш довершених формах пов'язується з такими науковими напрямками, як психоаналітична критика, марксизм, екзистенціалізм, «нова критика», лінгвопоетика тощо, які у своїй основі мають герменевтичну теорію інтерпретації.

Отже, «інтерпретацію» розуміємо як тлумачення, дешифрування, всебічний аналіз образу / змісту / символів, що використані в художньому творі, згідно з його контекстом, часом написання (історичною добою, про яку йдеться), з точки зору різних міфологічних, філософських, літературознавчих, психологічних, педагогічних та ін. концепцій, з метою з'ясування змісту тексту та підтексту, його символіки, художніх та мовних значень і явищ, виявлення трансформацій, що відбулися у тексті тощо. Інтерпретованими можуть бути як певний елемент твору, так і текст літературного твору

повністю, а також загалом творчість письменника, літературна школа, напрям, період.

«Герой літературного твору» або «персонаж» визначається у літературознавстві як «дійова особа, образ, широко і всебічно зображений, наділений яскравим характером, окреслений взаєминами з довкіллям, зв'язками із соціальним, національним, історичним контекстом» [94, с. 156]. До сьогодні в літературознавстві ще розмежовуються позитивні (зразкові герої) та негативні (втілення аморальності, антилюдських рис) персонажі, але такий поділ є дещо умовним. Синонімічними до літературного героя є образ-характер і образ-персонаж.

Методологічну основу сучасної інтерпретації літературно-художнього образу переважно становлять психолінгвістичні дослідження О. Потебні, який був переконаний, що: один і той самий образ сприймається різними читачами неоднозначно; у творі зв'язок образу та ідеї не доводиться, а стверджується, у науці він має бути доведений; читач може інакше від автора трактувати його твір, тому на різних етапах історії твір сприймається по-різному; чим зрозуміліші художні образи, тим більшу естетичну насолоду вони викликають, тим більш досконаліми сприймаються; у художньому творі головним є не зміст, а образи, які розкривають зміст; зміст художнього твору розкривається не в комбінації слів, а в їх гармонійному поєднанні [124].

Отже, між словом, художнім образом, художнім мисленням і мисленням звичайної людини існує зв'язок, який виявляється в тому, що однакові слова в різних умовах та контекстах набувають різного змістового відтінку.

Образ художнього твору може поставати як персонаж, ліричний герой, ліричний суб'єкт, дійова особа, пейзаж, річ, емоція, символ, алегорія, стилістична фігура тощо [94, с. 139 – 140]. У сучасному літературознавстві наголошується на відносності будь-якого аналізованого образу, навіть таких, що належать до категорії вічних.

Образ втілює емоційно-логічний аспект, зумовлений об'єктивно-суб'єктивною природою художньої творчості і сприйняття, що визначається естетичним ідеалом автора і впливає на формування особистісних рис читача. На думку А. Ситченка, «вивчення образу-персонажа, заглиблення в його характер пов'язані з осягненням узагальненої конкретної сутності, вираженої в наочно-чуттєвій формі дійової особи твору» [136, с. 164]. Логічна площина художнього образу виявляється в тому, що мистецтво слова є однією з форм суспільної

свідомості, а емоційна – має на меті викликати активну позицію читача щодо прочитаного у творі.

Образ героя є одним із найцінніших в українській літературі, зважаючи на те, що ще від фольклорних творів мистецтво слова завжди розподіляє людей на героїв та антигероїв, поціновуючи перших як взірців людської поведінки. Складовими героїчної моделі є: героїчні якості; героїчний вчинок; налаштованість на досягнення певної мети; адресація вчинку історії; наявність ворога, якого потрібно здолати; присутність оповіді про героя, його вчинок; керованість моральними цінностями, які плекаються в суспільстві; смерть героя для цілісності образу [90, с. 11].

Досліджуючи інтерпретації образу героя в українській літературі та історії літературної освіти, зазначимо, що поняття «образ» ми розуміємо як характерну форму художнього структурування дійсності, якій притаманна яскрава предметна чуттєвість. Як зазначається у «Літературознавчій енциклопедії», образ «вважається категорією художньої гносеології як єдність форми і змісту, знаково виражений наслідок творчої діяльності, суб'єкт якої (письменник) відчув об'єкт, підтвердивши правочинність мімезису» [93, с. 139]. Структурне розмаїття образу вміщує такі рівні: об'єктний (довкілля), суб'єктний (внутрішній світ), виражальний (сюжетний, метафоричний, композиційний), що має здатність поставати «як персонаж, ліричний герой, ліричний суб'єкт, дійова особа, пейзаж, річ, емоція, символ, алегорія, будь-який троп, стилістична фігура» [93, с. 140].

Створене людською свідомістю стає надбанням культури, яка, за визначенням Ю. Лотмана, є «надіндивідуальним інтелектом, своєрідним механізмом, що наповнює недоліки індивідуальної свідомості» [97, с. 44]. Культура, як частина історії людства, з одного боку, і середовище людського існування, з іншого, перебуває у постійних контактах з зовнішнім світом, що знаходиться поза нею, відчуває вплив світу, і, відповідно, певною мірою впливає на нього. Важливо, що будь-яка культура, спирається на більш давню, попередню, яка слугує своєрідним підґрунтям, базою, де зберігаються тексти, коди, знаки, символи, що складають культурну пам'ять колективу як самодостатню цінність.

П. Флоренський вважав, що процес творення того чи іншого образу, триває постійно й перевіряється досвідом життя. Впродовж часу все зайве, суб'єктивне відсіюється, залишається тільки необхідне, найкраще, ідеальне. Так створюється формула особистості, ключ до неї,

до її будови, як зовнішньої, так і духовної, знаходиться в її діях, імені тощо [159].

Отже, на підставі аналізованої наукової літератури «образ героя» визначаємо як зображення в художньому творі цілісної, національно-свідомої особистості та її діянь, які спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних та художніх ознак та зосереджує істотні для автора явища й залежать від літературного роду, у якому написано твір.

У довідниках радянського періоду міститься докладний розгляд героїчного, хоча в суті, характерній для радянської естетики. Зокрема, в «Словаре русского языка» С. Ожегова поняття «герой» розтлумачується як: видатна своєю хоробрістю, доблестю людина, яка здійснює подвиги; головна діюча особа літературного твору; особа, яка втілює у собі характерні риси епохи, середовища; особа, що привернула до себе увагу або та, що є предметом захоплення, наслідування [119, с. 116]. Поняття «геройство» означається як «героїчна поведінка» [119, с. 116], а «героїзм» – як «героїчний дух, спосіб дій, що притаманні герою» [119, с. 116]. Окрім цього, в СРСР було запроваджено найпочесніші звання Героя Радянського Союзу («звання, що присвоювалося у СРСР за виключну доблесть і героїзм» [94, с. 116]) і Героя Соціалістичної Праці («звання, що присвоювалося у СРСР за досягнення в галузі народного господарства і культури» [119, с. 116]).

«Радянський енциклопедичний словник» поняття «героїзм» пояснює як «...здійснення видатних за суспільним значенням дій, що відповідають інтересам народних мас і вимагають від людини особистої мужності, стійкості, готовності до самопожертви. Побудова соціалістичного і комуністичного суспільства вимагає «самого довготривалого, наполегливого, важкого героїзму масової і буденної роботи» (Ленін)» [142, с. 295].

Отже, під героїчним розуміється все, що пов'язане з діяльністю людини в суспільстві, яка будує комунізм. Окремі джерела трактували це поняття з тієї точки зору, що в умовах мирного будівництва комуністичного суспільства саме повсякдення ставало героїчним. Для цього не обов'язково змагатися із силами природи чи боротися за якусь ідею.

Незважаючи на значну кількість визначень понять «герой» та «героїзм», втім, можемо узагальнити, що майже всі автори характеризують героя як виняткову особистість, яка вирізняється з-поміж інших людей. Отже, категорія винятковості постійно

супроводила категорію героїзму. Характерними ознаками героїчного вчинку у філософській думці є максимальне напруження моральних, фізичних, інтелектуальних сил, а також стійкість, мужність, цілеспрямованість тощо. Героїчна особистість переважно протиставляється натовпу, загальній масі людей, а в ХХ столітті герої вимушені виборювати право на свою винятковість у людства загалом, суспільства тощо. У цей період здійснюється напружений пошук нової оцінки героїзму і героїчного. Однак множинність напрямів, у яких здійснювалися пошуки, призвела не тільки до виникнення різноманітних концепцій героїчного, а й до розпорошення самої його сутності.

У «Філософському словнику» (2006 р.) йдеться, що «героїзм (героїчне) – це найвище виявлення мужності, що розв’язує суспільно значущі конфлікти, які дійшли до рівня антагонізмів» [158, с. 43].

Сучасний філософ Н. Хамітов протиставляє героїзм геніальності і, водночас, вважає їх взаємодоповнювальними явищами. На його думку, «геніальність є вищою за героїзм, але героїзм є трагічним втіленням геніальності у світі людей» [164, с. 294]. Героїзм для вченого пов’язаний із діяльністю, яка може впливати на ті чи інші суспільні події, а відколи герой починає замислюватися над смыслом власної влади, прагне її пояснити, він уподібнюється до Генія: «Влада людського духу над власним тілом з його інстинктом самозбереження і над соціальним життям людей» [164, с. 293]. Таке зближення має на меті спрямування наснаги і волі особистості на служіння світові в ім’я його якісної зміни. Однак, зауважує вчений, подібні пориви призводять до того, що «герой перетворюється на тирана, міфологія – на ідеологію, Геній ще більше відчужується від світу» [164, с. 294].

Важко заперечити, що звання «герой» поривчасто підіймає особистість над «звичайністю». Є значна кількість прикладів, які ілюструють людську зухвалість, зарозумілість і надмірну гордість (окремі індивіди вивищувалися над суспільним та загальнолюдським, уподібнювали себе до Бога), що завжди призводило до деструктивних процесів у світовій історії.

Мислитель П. Сапронов розглядає досліджуваний феномен як із історичного, так і культурологічного боку. Героями, на думку автора, є не тільки реальні історичні постаті, скільки міфічні персонажі, а також епічні, агіографічні, літературні образи. Філософ переконаний, що справжній героїзм є явищем не історичного процесу, а феноменом суспільної свідомості, породженої міфологічними й епічними

архетипами. Онтологічний статус героїзму, зауважує П. Сапронов, «потрібно шукати в хиткій реальності внутрішнього світу і душевних поривів, монолітна ж визначеність історичних моментів легко створює плутанину і породжує ілюзії» [131, с. 12]. Філософ вважає смерть «вирішальним підтвердженням» героїзму [131, с. 193]. Найважливішою характеристикою героїчного є його зв'язок з проблемою смерті. Герой «після смерті остаточно стає героєм», – зазначає дослідник [131, с. 11]. У праці мислителя зустрічається думка: «Смерть, вона ж доля, відмінюється тим, що не має ніякого значення, смертний тільки таким чином здатний заперечувати свою смертну природу» [131, с. 107]. Дійсно, героїзм – це певною мірою звільнення від смерті, однак він не є кінцевою метою у своєму прагненні до слави. Славою є семіотизація вчинку на найвищому рівні. Про це писав Ю. Лотман: «Діяльність людини передбачає певну мету. Але поняття мети обов'язково включає в себе уявлення про деякий кінець події... Те, що не має кінця, не має і сенсу» [97, с. 137].

Аналогічний погляд зору має й О. Єременко, який пропонує такі критерії героїзму: 1) здійснення великих подвигів; 2) зазнавання значних страждань; 3) загибель (або під час здійснення подвигу, або у той чи інший спосіб, пов'язана з подвигами) [49, с. 98]. Виходячи з цих міркувань, автор пропонує таку дефініцію поняття «герой»: «герой – це міфічний, епічний або літературний персонаж, а також історичний діяч, який здійснює один або декілька подвигів, зазнає страждань і гине при здійсненні подвигу або внаслідок здійснення подвигу» [49, с. 98].

Сучасний літературознавець В. Халізов розглядає героїку як «одухотворену надособисту мету, альтруїстичну, жертвенну, що знаменує служіння у високому сенсі слова»; героїку, що знаменує «захист людиною власної гідності в умовах, що грубо зневажають його право на незалежність і свободу»; героїку, що означає «супротив беззаконності, що зведена в ранг загальної і обов'язкової норми»; героїку, що поєднує «свавільне самоствердження і презирство до людей з бажанням служити суспільству і людству» [163, с. 77].

У «Літературознавчій енциклопедії» героїчне розтлумачується як «естетична категорія на позначення моральної цінності людської діяльності, стійкості, самопожертви, лицарської відданості вічним істинам, духовної сили та благородства, невід'ємних від величного» [93, с. 222]. На думку Ю. Коваліва, героїчне проявляється на вістрі конфліктних ситуацій, що зумовлюють потребу вибору між приниженням і гідністю. Героїчне пов'язане із трагічним, оскільки

передбачає розв'язання проблем на межі життя і смерті, непохитності, безкомпромісності (повість «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» І. Багряного, кредо Т. Шевченка, життєва позиція В. Стуса). Як зазначається в енциклопедії, «особливо важливим героїчне стає у період опору корупційному чи одержавленому терору, коли герої боротьби оголошуються поза законом, захищаючи свою честь, виборюючи право на життя своєї родини, народу, нації» [69, с. 222]. Історичні події засвідчили, що роль таких героїв-борців брало на себе українське письменство, яке виступало проти агресивної політики Російської (згодом радянської) імперії, інших іноземних загарбників.

Установлено, що поняття «герой» у загальнонаукових, філософських, літературознавчих, педагогічних та психологічних джерелах ототожнюється з поняттями «ідеал людини», «виховний ідеал», «педагогічний ідеал», «національний ідеал», «пасіонарна особистість», «елітарна особистість», «довершена особистість», «досконала особистість», «монадна особистість», «розвинена особистість».

Отже, на основі аналізу базових понять дослідження нами уточнено поняття «герой» (фольклорно-літературний образ, реальна довершена особистість, одухотворена ідеями, взірець для наслідування, віддана високій меті, яка завдяки високому рівню патріотизму, розвиненим морально-етичним чеснотам, здатності до самопожертви, весь власний психофізичний потенціал спрямовує в ім'я своєї нації, держави, суспільства).

Наукова думка переконливо доводить, що досліджуване явище різноманітне, воно зумовлено певними історичними, соціальними та психологічними факторами. Отже, героїчне в широкому сенсі – це репрезентація в літературі самовідданого подолання людиною себе, виходу за межі власних можливостей в ім'я високої мети, що часто вимагає від індивіда загибелі і трактується як подвиг лише після його смерті. Дійсно, подвиги достатньо часто вимагають самопожертви, мають трагічний фінал, але цей трагізм окреслений оптимістичним забарвленням, оскільки загибель героя виправдовується ідеєю, заради якої він віддав власне життя. Наявність героїв сповнює людство вірою у торжество правди, добра і миру на землі. Здійснення подвигу є виявленням надзвичайного людинолюбства, ставленням до людського життя як найбільшої цінності. У героїчному вчинкові, що викликає почуття захоплення та поклоніння, сфокусовано низку чеснот: активність, рішучість, діяльність, цілеспрямованість, доброта,

сердечність, теплота, альтруїзм тощо. Саме художній твір, що має текстові межі, сприяє осмисленню діяльності людини в її кінцевому результаті, яким є героїчний вчинок. Не випадково в давньому суспільстві подвиг обов'язково фіксувався в тексті (міфі, билині, казці, переказі). Після фольклору цю функцію почала виконувати класична література: «Митець виділяє героїчну сутність такої ситуації, героїзм людей, що беруть у ній участь, загострює, збільшує, призводить до загального знаменника, очищує від усього іншого і розкриває суть героїчної ситуації і героїчних подвигів людей як найвищий сенс людського існування...» [151, с. 106]. Таким чином, художні твори є одним із найголовніших засобів семіотизації героя, його виокремлення із буденності, фіксації в культурній пам'яті людства.

Дослідження засвідчило, що сучасні словники основних понять естетики, тлумачні словники тощо трактують слово «герой» лише як синонім до терміна «персонаж». Після розпаду СРСР інтерес до героїки різко впав, що зумовлено загальною кризою системи суспільних цінностей. Аналіз сучасних вітчизняних джерел із теорії літератури показав повну відсутність визначень поняття «герой» [9; 20; 137].

Достатньо часто митці використовують вираз «наш герой» з метою підкреслення його винятковості не завдяки наявності у нього героїчних рис, а того центрального місця, яке він займає серед інших дійових осіб.

Встановлено, що радянське літературознавство давало проблемі героїчного різновекторне осмислення, що виявилось у різноманітному літературному матеріалі у різні історичні періоди. Кінець 90-х років ХХ століття позначений був нівелюванням образу ідеального героя-трудівника, оскільки не відповідав запитам культурного та суспільного розвитку держави. Термінологічна сутність понять «герой», «головна дійова особа», «ідеальний герой», «позитивний герой» була розпорошена, що аж ніяк не сприяло творчому процесу та інтерпретаційному виміру митців слова.

Як засвідчив аналіз літературознавчих джерел, у радянський період була наявна тенденція щодо збереження виняткового статусу «герой» у теорії літератури та його некоректного застосування у значенні «персонаж». У критичних статтях цього часу йдеться про доцільність застосування цього терміна тільки відносно позитивних персонажів [5; 152].

Таким чином, герой – це пасіонарна особистість, яка втілює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні

ідейно-світоглядні цінності, переконання тощо, у його вчинках і прагненнях відбивається дух нації, епохи.

На основі аналізу наукових джерел засвідчено, що й дотепер вчені не мають єдиної думки щодо сутності дефініції «героїчне». Подекуди до героїчних учинків відносять усе, що стосується діяльності людини в соціумі, її поведження в надзвичайних ситуаціях, перед загрозою смерті, під час конфлікту між суспільством і окремим героєм. Усвідомлення «героїчного» в різні історичні періоди здійснювалося за різними критеріями, що яскраво висвітлює процес модифікації суспільних систем, які впливають на розвиток тієї чи іншої культурної парадигми. Саме тому наявні його визначення не можуть бути універсальними. Класифікувати вчинок як героїчний доречно лише за умови наявності конкретної прогресивної мети та її соціально вартісного змісту. З'ясовано, що поняття «герой» – багатозначне (міфічний герой, епічний герой, літературний герой, історичний герой). Варто підкреслити, що літературний герой еволюціонував від міфічного та фольклорного (бог, напівбог, культурний герой, реальний історичний, культурний чи політичний діяч, тобто будь-яка видатна особа) до літературного. Етапи формування образу героя в українській літературі подаємо в додатку А.

Рис. А. 1. Авторське розроблення етапів формування образу героя в українській літературі

Людство завжди прагнуло зберегти в пам'яті нащадків знання про героїчні події, повагу до них, виховувати молодь на їх прикладах. Це бере витoki із самої сутності цього феномену – надзвичайного виявлення сили і величі людського духу. Саме література має унікальні можливості щодо реалізації та задоволення цієї потреби. Героїчний учинок, героїчний образ, довершено вималюваний у художньому творі, викликає у читача глибокі емоційні переживання, захоплення силою духу, бажання стати героєм.

Мистецтво у своєму прагненні пізнання людських стосунків, усвідомлення їх історичного досвіду часто звертається до екстраординарних ситуацій. З ними, переважно, і пов'язується героїчне, бо саме тут проявляється те розмаїття відносин, які приховані у звичайних умовах. У героїчному концентруються і досягають верхньої межі почуття, бажання, прагнення, сміливі думки. Саме тут нівелюється і відходить на задній план все дріб'язкове, не важливе в людині. Отже, в екстремальних ситуаціях яскраво розкривається тип особистості, оскільки людина опиняється в умовах жорсткої альтернативи: вона повинна діяти вже не у сфері усталених моральних правил, а знайти у собі запас надпотужної людської сили, волі, енергії.

На наш погляд, одним із завдань художньої літератури є заглибитися в особистість читача, асимілюватися з його почуттями, прагненнями, уявленнями, стати знаряддям його формування, потужним, надихаючим, захопливим стимулом його активності. Це дає змогу зробити висновок, що суть героїчного художнього образу проявляється у відображенні умов, відносин, що стимулюють і мобілізують особистість на героїчний вчинок. У життєвих ситуаціях їх осередком стають активно-творчі і цілеспрямовано-гуманістичні зв'язки, які набувають ознак художньої домінанти героїчного образу.

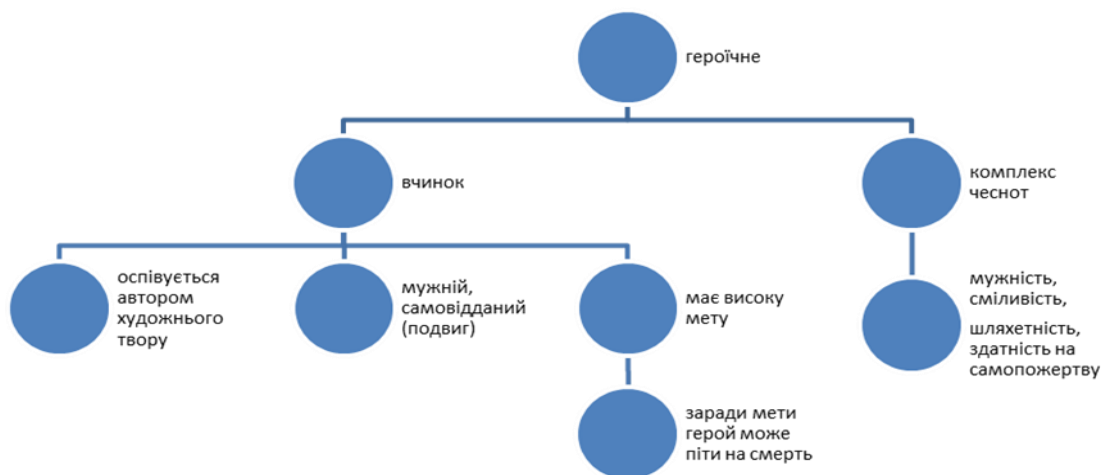
Художня література заглиблюється до тих скарбниць людської особистості, у яких народжується незламна воля і енергія самопожертви. Однак, яким би детальним і докладним не був такий аналіз, він завжди насичений могутнім, напруженим внутрішнім струмом.

Звертаючись до героїчного, література намагається перш за все посилити його естетичне начало, що, на нашу думку, є однією з найважливіших особливостей художнього осмислення цього явища. Якщо в реальному житті героїчне так само, як і інші явища, може бути «спотворене випадковими і зовнішніми особливостями» [35, с. 164], то

мистецтво звільняє його «від невідповідних... істинному поняттю рис і створює ідеал лише за допомогою такого очищення» [35, с. 164].

У повсякденному житті суттєві риси героїчного, сила його морального та естетичного потенціалу розмиті, виявляються неявно, розпорошено. Приховане від безпосереднього спостереження також творче самовіддано-гуманістичне ставлення, у якому концентруються прагнення і намагання, істинні і безкорисливі мотиви діяльності особистості. Саме їх прагне розкрити та відтворити мистецтво, очистити від випадкових, скороминущих рис у героїчних художніх образах. Це стосується й естетичного початку героїчного, яке в життєвих ситуаціях ніби відступає на задній план, важко розпізнається в самовідданому вчинкові людини.

Однак, незважаючи на наявність багатьох точок зору на проблему, дослідники приблизно однаково розуміють зміст героїчного: це поетизація «вчинків людей, що свідчить про їхню безстрашність і спроможність до величних звершень, про готовність подолати інстинкт самозбереження, піти на ризик, небезпеки, достойно зустріти смерть» [170, с. 75–76], «поетизація подвигів, що оспівують їх вершителів-героїв» [28, с. 55]. Виходячи з цього, маємо змогу узагальнити зміст героїчного (Рис. 1. 1.):

Рис. 1. 1. Змістове наповнення героїчного в художніх текстах

Для здійснення літературознавчого аналізу означеного поняття звернемося до теоретично обґрунтованих принципів, до яких відносимо такі:

1. Героїчні образи мають подвійну моральну-естетичну природу, яка позначається як на особливостях їх художнього втілення, так і духовно-

практичному впливові, а тому повинна бути врахована під час їх літературознавчого аналізу.

2. Образи літературних творів віддзеркалюють не тільки оцінювання й відображення митцем предметів, явищ, процесів та людей реального чи вигаданого світу, а й здійснюють значний духовно-практичний вплив на читача, слухача. Згідно із психологічними законами дії мистецтва на людину, будь-яких творів «є системою подразників, свідомо і зумисно організованих з таким розрахунком, щоб викликати естетичну реакцію», а тому, як зауважив Л. Виготський, «аналізуючи структуру подразників, ми відтворюємо структуру реакції» [27, с. 40]. Отже, заглибитися в сутність героїчної образної сфери неможливо без урахування особливостей пізнавально-оцінного і практично-дійового планів.

У період постмодерного існування, коли на перший план нерідко висуваються егоцентричні інтереси особистості і яке Х. Ортега-і-Гасет назвав «епохою самовдоволеного панича», достатньо часто нівелюються питання служіння суспільному обов'язку і суспільним інтересам [121, с. 73].

Упродовж останніх десятиліть дещо змінилися підходи до проблеми героїзму. Виникає багато роздумів про повну відсутність героя та героїчного в художніх творах кінця ХХ – початку ХХІ ст. «Серед багатьох речей, які «вже вийшли з ужитку», – героїчне, героїчний зміст життя. Щодо героїв, то вони лишаються для книжок, і навіть не для книжок з історії, а для вигаданих історій для дітей, яких розважають паперовими чи целулоїдними героями, доки не втручається черговий психолог і доводить, що такі оповіді тільки на шкоду дитячому розуму» [122, с. 7]. Зникнення героя, на думку сучасних теоретиків літератури, – це відповідь епосі Сталіна і Гітлера, так званому періоду «надутих Гуліверів», що створила значну кількість штучних, абстрактних героїв. Звісно, ідеологія тоталітаризму завше наповнювала досліджуване поняття специфічним, особливим сенсом, що виявляється в пошануванні певного героя, який знаходиться в межах здійсненого подвигу.

Нинішні трагічні події в Україні призвели до повернення теми героїзму в українську літературу. Нещодавно з'явилися твори про сильних духом захисників Батьківщини (роман С. Лойка «Аеропорт», збірка творів уманських авторів, присвячена подіям Майдану, АТО, Героям України «Постріли слів» та ін.).

У кожен історичну епоху, яка становить певну художню систему, згідно з психоісторією літератури, виникають певні характери. Кожна доба, вважав К. Юнг, «має свою односторонність, свою упередженість і своє духовне страждання. Кожна епоха – це як душа окремої людини, у неї свій особливий, специфічно обмежений стан підсвідомості, що потребує певної компенсації...» [177, с. 102]. Митець чи то словесно, чи то за допомогою образів «виводить на сцену те, чого очікує незбагненна потреба усіх», що служитиме «для спасіння епохи чи для знищення» [177, с. 102].

Таким чином,

1.2. «Героїзм», «героїчне» у контексті філософських та культурологічних теорій

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася система виховання, що ґрунтувалася на національних рисах і самобутності українського народу, але тривалий час вона нехтувалася і заборонялася. Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції народу, поступово відроджується національна система виховання, яка враховує такі особливості сьогодення, як перехід України до ринкових відносин, відродження всіх сфер життя українського суспільства і процес розбудови незалежної держави. В її основі – український виховний ідеал.

Відомий педагог С. Гончаренко пропонує таке бачення терміну «ідеал» – від грецького ідея, первообраз – «уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма й найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини. Ідеал вірно чи ілюзорно відображає коріння суспільні інтереси» [36, с. 139]. Вчений виділяє сфери життєдіяльності людини, в яких формуються ідеали: суспільні, політичні, етичні, естетичні, гносеологічні та ін.

На думку науковця, необхідно формувати ідеали у дітей, оскільки вони є важливим аспектом загального розвитку особистості, її морального виховання та виразом активно-творчого ставлення до дійсності. Врешті-решт, чітко сформовані ідеали є результатом цільових орієнтирів людини, суспільства, держави [36, с. 139].

Сучасна вчена Л. Єршова на основі узагальнення філософських джерел визначає ідеал як вищу абсолютну істину, довершений взірець (Бог), вищу цінність, найкращий завершений стан явища, досконалу форму моральної свідомості, вищу норму етичної особи, вищий ступінь

етичного уявлення про благо, досконалість у відношеннях між людьми, довершений устрій суспільства, зразок особистих якостей і здібностей [50, с. 12].

Таким чином, ідеал ми розуміємо як найкращий, зразок особистих якостей, здібностей; вища норма етичної особистості; найцінніше в культурі, мистецтві, у людських стосунках тощо. Естетичний ідеал відображає прагнення людини до прекрасного і, пов'язані із ним, уявлення про шляхи творчого розвитку. Моральний ідеал пропонує модель поведінки в більшості життєвих ситуацій і вміщує питання протиставлення «добра – злу», «позитивного – негативному», «прекрасного – потворному», «правді – брехні» та ін.

У світовій науковій думці багаторазово здійснювалися спроби розробити специфічні ідеали (від античної етики й до «морального кодексу будівника комунізму»). Однак, окремі з них не завжди підкріплялися практикою, отримували суспільне визнання.

Безпосередньо із моральним пов'язується релігійний ідеал, оскільки дає уявлення про досконалу людину та її належну поведінку. Г. В. Ф. Гегель визначав ідеал як унаочнення образу мети, досягнення якої є підпорядкуванням узагальненої дійсності Абсолютному Духові [29]. Все це дає змогу розглядати героїчне як одне із виявлень ідеалу.

Героїчне пов'язане з відчуттям обов'язку і характеризується домінуванням суспільних інтересів над особистими, однак це не є головною специфічною його ознакою. Це стає очевидним під час розгляду зв'язку героїчного з моральними нормами. Жодна з них не потребує від індивіда такого значного морального піднесення, напруження сил, самовідданості, без яких неможливе героїчне. Будь-яка історично змінна система моралі не ставила до особи вимогу жертвувати особистими інтересами в ім'я інших людей, оскільки надпотужна самовідданість не може бути загальнообов'язковою вимогою моралі. Подвиг не є предметом суспільного обов'язку, бо перевищує звичайні можливості людини. Так само героїчне не пов'язане із стандартними, типовими ситуаціями, в яких діють нормативні засади. Саме тому це поняття функціонує за межами морального нормативу суспільства і діє як явище наднормативне.

Етичний підхід до героїчного склався в давні часи. Вже на ранніх етапах соціально-історичної еволюції людська свідомість зафіксувала безпосередній зв'язок героїчного з добром, доброчинністю, благом і т. д. П. Лафарг виявив в грецькій та латинській мовах спорідненість між словами, що означають добро і благо як моральні якості, зі словами, які

означають силу і мужність людини (лат.: bonus – сильний, мужній; bonum – благо; bona – добро; грец.: agathos – сильний, мужній; agatha – благо; agathon – добро) [109].

У праці філософа С. Франка «Фр. Ніцше та етика «любові до далекого» здійснюється систематизація героїчного: «етика «любові до ближнього» у своєму розвитку перетворюються на етику співчуття, смирення і, нарешті, пасивного мучеництва. Етика «любові до далекого»... стає етикою активного героїзму» [160, с. 25]. Найбільш морально довершеною Ф. Ніцше вважає саме «етику любові до далекого», вважаючи, що: «Твердість в досягненні наміченої цілі – в творчості «далекого», мужність в боротьбі, спокійне і навіть радісне ставлення до своєї загибелі, що витікають із усвідомлення необхідності торжества «далекого», – ось основні риси морального характеру, що потребує етика любові до далекого» [113, с. 25].

Героїчне завжди пов'язане з ситуаціями, які характеризуються надзвичайною складністю, напруженістю життєво важливого вибору. Все це потребує максимальної концентрації моральних сил особистості, а тому стає можливим таке моральне піднесення, коли, за словами І. Канта, виявляється «доброчинність – тобто моральний спосіб мислення в боротьбі» [63, с. 403]. У подібних ситуаціях герой діє або в межах готових моральних нормативів, або свідомо порушує їх. Така діяльність є добровільною і пов'язана із прагненням морального самовизначення. Безкорисливий моральний вибір, прагнення до морального самовизначення потребують відповідних рішень, відсутніх в існуючому побутовому кодексі і найчастіше виступають як вияв нового в моральній позиції особистості – тобто як моральна творчість. Так моральне начало проявляється в героїчному. Саме тому героїчне вміщує елементи новизни в моральній позиції особистості. Це проявляється у вигляді розширеного, у порівнянні з морально обов'язковим, об'єму моральних вимог, у безкорисливому ставленні до нових цінностей і суспільних потреб. Наявність цього нового визначає, з одного боку, моральну специфіку героїчного, а, з іншого, наділяє його можливістю прогнозувати можливі шляхи і перспективи розвитку моралі.

Однак, наявність в індивіда ентузіазму, особистої ініціативи, цілеспрямованості, наполегливості і т. д., не завжди породжують героїчний вчинок. Комплекс цих чеснот тільки тоді набуває героїчного характеру, коли пов'язується з морально прогресивними ідеалами, має вагому суспільно-вартісну мету.

Героїзм має специфічну моральну цінність, яку не варто уподібнювати до тих чи інших моральних норм. Останні мають сенс тільки у контексті конкретної системи моральних відносин. Натомість моральна цінність героїчного найменшою мірою підлягає переоцінці під час зміни систем моральних відносин. Вона не зникає навіть у тому випадку, коли героїчна дія не принесла очікуваних результатів і її мета залишилася не досягнутою. На відміну від уявлень про добре і зло, добробут і справедливість і т. ін. героїчне може слугувати зразком високої моральності в різних системах моральних відносин.

Особливості морально-ціннісного змісту героїчного проявляються в характері його впливу на моральну свідомість і поведінку індивіда, а також в значенні цього явища для розвитку моралі, реалізації її здатності сприяти соціальному прогресу.

Високоєфективним є вплив героїчного на моральну свідомість особистості. Цей феномен приваблює людину і має здатність корегувати її моральну свідомість. У героїчному безкорисливе перетворюється на самовідданість і, нерідко, на самопожертву. Цим пояснюється сила його моральної привабливості і здатність здійснювати перетворення в почуттях, поглядах, уявленнях індивіда.

Моральний вплив героїчного є особливим. Відзначаючи універсальний характер релігійних вірувань, П. Юркевич вважав героїв представниками духовного світу, богоподібними створіннями («Герої – образи Богів»), які поєднують «світло ангелів» і «вогонь демонів», «спонукають до сміливих дій» [179, с. 31]. Якщо боги, архангели, ангели породжують любов, споглядання, науку та істину, то герої, на думку філософа, пробуджують «доброчесність та мужність душі» [179, с. 31].

Таким чином, категорія героїчного зазнала певних перетворень залежно від ідейно-історичних особливостей епох. Героїчне є ніби крапкою відліку, що канонізує соціальну ідентифікацію людства, яка допомагає орієнтуватися та розвиватися згідно з тим чи іншим сценарієм. Незважаючи на змінність досліджуваного поняття, героїчне – це явище, яке характеризується усталеною дією й має здатність до оновлення протягом століть. Зважаючи на це, категорія героїчного є надзвичайно значущою і навіть системоутворюючою. Еволюція образу героя можна простежити на прикладі творів художньої літератури, бо саме цей різновид мистецтва є благодатним полігоном для дослідження естетичного ідеалу, природи людських характерів, морально-етичних чеснот особистості тощо. Саме тому

проблемі героїзму значну увагу приділяли не тільки філософи, а митці слова. Науковці робили спробу вивчити героїзм як явище, а письменники звеличували його приклади в своїх творах, продукували художні образи героїв.

Зважаючи на те, що героїчне є виявленням довершеної, високоморальної особистості, цілком справедливо встановити зв'язок між поняттями «герой» та «ідеал».

Як визначає «Філософський енциклопедичний словник» ідеал – «уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи. Вихідною засадою формування ідеалу є усвідомлення суб'єктом діяльності своїх потреб та недовершеності наявної дійсності й відповідно необхідності її реального перетворення» [158, с. 231].

Для осмислення образу героя в українській літературі та дослідження його інтерпретацій у шкільних підручниках ХХ ст. необхідно окреслити той зміст, який властивий суті поняття «герой», і ті літературні твори, у яких він проявляється. Дослідження цього поняття ґрунтується на історичному аналізі, тому варто розглянути його перетворення на різних етапах історії. Аналітичний розгляд попередніх стадій розвитку категорій «героїчне», «герой» допоможе збагнути їх сучасну сутність, простежити підходи щодо висвітлення уявлень про розвинену особистість та її вчинки.

Існувала значна кількість підходів у намаганні висвітлити бачення героїчної особистості та оцінити її діяльність. Витоки архаїчної героїки дослідники вбачають в архаїчних ритуалах, у тому числі ритуалі жертвопринесення. У стародавньому суспільстві життя окремої особи не мало ніякої вартості в порівнянні з долею всього роду. Оскільки знаряддя праці були розраховані на фізичну силу однієї людини, гуртування було єдиним способом вижити. Для виживання роду з легкістю жертвували будь-яким його членом. Таким чином, ритуал жертвопринесення можна вважати спробою фіксації й осмислення в суспільній свідомості реальних умов життя суспільства, що переконливо доводять у своїх працях В. Давидюк та О. Івік [43; 59].

Із плином часу суворі правила життя архаїчного суспільства відійшли в минуле, але відбитий і освячений ритуалом зразок поведінки продовжував існувати, змінюючись відповідно до розвитку людської свідомості.

Побіжно з генезою героїзму еволюціонував і спосіб естетичного осмислення цієї поведінкової моделі. У міфології, яка виникає на

ранньому етапі розвитку словесного мистецтва і протягом тривалого часу є живильним джерелом літератури, головне місце посідають оповіді про першопредків, які творили світ, виготовляли предмети праці, допомагали людству пристосовуватися до важких умов існування тощо.

З метою щонайглибшого вивчення особливостей становлення і розвитку особистості, досягнення нею повноти і цілісності буття вважаємо за необхідне здійснити короткий аналіз архетипових стадій генези свідомості, зародження яких відбувалося у міфологічну добу. Міфологічні стадії еволюції свідомості починаються із превалювання несвідомого і поступово зростають до виділення чітких релігійних систем та основних міфологічних понять, уявлень про довершеність людської особи. «Допоки буде існувати людина, довершеність буде виражатися у вигляді кола та сфери; і Первісне Божество, самодостатнє, і особистість, яка піднялася над протилежностями, буде виступати в образі кола, мандали» [115, с. 24]. Е. Нойман виокремлює 5 таких стадій, кожній із яких відповідає певний вид героя.

Деякі міфічні персонажі трансформувалися в «культурного героя», який ілюструє наступний після архаїки етап у розвитку категорії героїчного, а також набуває значення естетичного та етичного ідеалу (Прометей, Аполлон; в українській міфології персоніфікованими божествами є Перун, Велес, Ярило, Стрибог та ін.).

У «Міфологічному словнику» за редакцією Є. Мелетинського культурний герой визначається як «міфологічний персонаж, який видобуває або вперше створює для людей вогонь, знаряддя праці, культурні рослини та ін. предмети культури, вчить їх мисливським прийомам, ремеслам, мистецтвам, вводить соціальну організацію, шлюбні правила, магичні приписи, ритуали, свята тощо» [105].

У давніх міфах культурний герой іноді виступає борцем зі стихійними природними силами (чудовиськами, хтонічними істотами та ін.), які намагаються повалити встановлений порядок. Вони не обов'язково сакралізуються і співвідносяться з деякими категоріями духів і видатними персоналіями минулого (Чингісхан, Олександр Македонський і т. п.) [105].

Культурний герой є результатом первісно-синкретичної міфології, яка більше ототожнюється з поетичною творчістю, аніж релігійною. У період зародження такої творчості тільки міфологічний персонаж, на думку Е. Мелетинського, міг стати справжнім фольклорним героєм, оскільки окрема особа родо-племенного колективу не мала свободи

щодо самодіяльності. З цього приводу дослідник зауважує, що «тільки людина, а не бог чи дух може стати справжнім героєм поетичних творів» [104, с. 31]. Отже, культурні герої відрізняються від справжніх богів, але при цьому підкреслюється їхня магічна сила. На вищому ступені розвитку культурний герой може еволюціонувати як у бік богатворця, так і може розвинути в бік казкового (Іван Дурень) або епічного (Рама, Гесер та ін.) героя [105].

У процесі історичного розвитку культури соціальна філософія міфа нівелюється і міф трансформується в казку, у якій послаблюються характерні риси міфічних героїв і сюжетів. На думку В. Найдиша, «у казці вони пом'якшуються, пристосовуючись до рівня свідомості наступних поколінь» [111, с. 226]. Саме з міфів про скіфів походять казкові сюжети про здобування царства молодшим сином – героєм-добротворцем українських чарівних казок.

Таким чином, культурний герой є наслідком творчої діяльності родоплеменного колективу, його міфологічним узагальненням тощо. По суті – це найдавніший герой народної творчості. Культурний герой відрізняється від архаїчного героя-жертви активною позицією: він прагне діянь, чинить подвиги, бореться з божествами, стихіями і перемагає їх. В архаїчних міфах про культурних героїв підкреслюється, що їхня творча діяльність спрямовується на задоволення потреб людини. У таких переказах простежується зародок Прометеївського подвигу, однак діяльність культурного героя ще не набуває героїчної самопожертви.

У традиційному суспільстві культурні герої виконували роль взірця для наслідування і мали достатньо однозначний характер, що спирався на уявлення про добро і зло, справедливість, що «можна» і що «ні». Приклади поведінки, на які орієнтувалася особа, завжди перебували у тісному зв'язку з ідеологією того чи іншого суспільства. Зауважимо, що поняття «ідеологія» розуміємо як «сукупність ідей, міфів, переказів, політичних гасел, програмних документів партій, філософських концепцій; не будучи релігійною по суті, ідеологія бере свої витoki з пізнаної або «сконструйованої» реальності, орієнтована на людські практичні інтереси і має на меті маніпулювання й управління людьми шляхом впливу на їхню свідомість» [114].

В архаїчних казках головним героєм є абстрактна «одна людина», доля якої повною мірою залежить від багаточисельних духів. Якщо у міфах про культурних героїв втілювалися прагнення цілого племені, то в давніх формах казок простежується піклування про благополуччя

окремої особи, хоча і в межах родової спільності. З розвитком головного героя усної народної творчості ці дві прадавні форми типізації починають взаємодіяти, що, на думку вченого, призвело до появи епічного героя [104, с. 73]. Абстрактна «одна людина» перетворюється на казкового героя з рисами епічного богатиря. Так, із праказки бере свої витoki багатирська казка, що передувала чарівній (героїчній) казці – найважливішому ланцюгу у формуванні героїчного епосу.

У процесі вдосконалення знарядь праці та з початком використання енергії сил природи окрема людина стає спроможною самостійно здобувати засоби існування, збільшується значення індивідуальної ініціативи. Родоплемінна форма організації суспільства відмирає, з'являються зародки сім'ї та власності. У цей період виникає класичний героїзм античних епосів, так звана «доба героїв», описаних Дж. Віко [22].

Згідно з переконаннями Г. В. Ф. Гегеля, «героїчний стан світу» у Стародавній Греції позначений нерозривним зв'язком індивіда і суспільства, приватного і загального. Суспільні устремління тут сприймаються як особисті. Герої, на думку мислителя, функціонують «тільки у період нецивілізованого стану. Мета їхня – правова, необхідна і державна, і вони реалізують цю мету як свою особисту справу. Герої, що засновували держави, що ввели шлюб і землеробство, не робили цього, зрозуміло, як визнане право, і ці дії представлено ще і як їхня особисту волю ...» [30, с. 112].

У Середньовіччі категорія героїчного продовжила розвиватися. У період «військової демократії» естетичним ідеалом став лицар. Відтоді християнська релігія скрупульозно регламентувала громадське життя, а отже, розташовувала на певне місце у сфері суспільних відносин і героїзм. Феодальна роздробленість спричинила проблему переродження героя в деспота, проте поволі під впливом християнства і попередніх культурних традицій формувалася система лицарства: воїн з освяченим мечем перетворювався завдяки духівництву з небезпечної для соціуму особистості на шляхетного оборонця багатостраждальних.

Із завершенням процесу формування феодалізму (XII – XIII ст.) лицарство остаточно оформилося в самостійний і сильний стан. Лицарські цінності військово-героїчного характеру збагатили ще й характеристиками специфічної лицарської шляхетності. Мова йде про куртуазію, яка означала володіння такими чеснотами, як вірність, доблесть, милосердя, щедрість, а також освіченість, витонченість,

уміння проголошувати промови, складати вірші, співати, танцювати і т. п. Таким чином, на цьому етапі історії відбулася естетизація й узагальнення героїчного ідеалу.

Лицарська культура знайшла яскраве висвітлення у європейському середньовічному епосі, герої якого позбавлені індивідуальності і є абстрактними типами. У художніх творах доби класицизму, просвітництва та раннього романтизму відображено кодекс лицарства часів хрестових походів, а також втілено пропаганду першооснов християнського світу: боронити рідну землю і християнську віру, а також слабких, жінок, дітей, поважати старших, шанувати товариство, цінити дружбу тощо. У середньовічному епосі, наприклад, у «Слові про Ігорів похід», «Пісні про Роланда», героїзм ускладнився історичними та соціокультурними відносинами: доблесть головних персонажів стала взірцем для інших, частиною культурної пам'яті, що зумовило зародження етнічної самосвідомості. Християнська естетика запропонувала нові різновиди героїзму – подвижництво і мучеництво, – а також створила мовні і жанрові формули його популяризації: літописи, житія, історичні хроніки. Лицарська література збагатилася релігійне мотивування подвигу ще й любов'ю, що сприяло поєднанню двох рушійних сил: васальні обов'язки, обітницю і пристрасть.

В епоху готики (XII–XVI ст.) утверджувався свій героїчний ідеал. У ньому втілювалася система регулювання суспільних відносин, а також відбулося переосмислення життєвих цінностей. Особистість почала сприймати себе як знаряддя Всевишнього, активну істоту, що здатна змінити світ. Усвідомленість героїчного самовизначення стала одним із визначальних моментів історичного варіанта героїзму, який формувався в наступний історичний період і отримав назву «героїка честі».

З початком Нового часу, коли під час переходу від жанру до стилю література перетворилася на один із соціальних інструментів, суспільна значущість героїчного посилилася. Як в античному, так і середньовічному епосі, це як і раніше не афективний вчинок: у героя не має іншого вибору, окрім як загинути, прославляючи не стільки власне «я», скільки певний тип соціальних відносин, що набули абсолютизму.

Епоха Відродження зруйнувала традиційні зв'язки середньовічного суспільства: особа опинилася один на один з усім світом. Уявлення про світобудову докорінно змінилися: географічні відкриття розсунули межі світу, а зрушення в суспільній свідомості

призвели до того, що реальність постала не як щось впорядковане усталеними феодально-становими відносинами, а як живий і безперервний процес становлення. Не випадково саме в цей час формується жанр роману, який «стикається зі стихією незавершеного справжнього» [7, с. 218].

Можна стверджувати, що епоха Відродження стала новим героїчним етапом в історії людства. Самовідданість, ентузіазм, творчість протиставляється релігійним ідеалам Середньовіччя. Інтелектуальна праця набуває статусу героїчного діяння. Дж. Бруно створив образ «героїчного ентузіаста», який бореться за триумф розуму й уособлює ідеал людини, що прагнучи істини і справедливості, йде обраним шляхом далі інших людей [15].

Просвітительський реалізм висунув на передній план новий жанр. У XVIII ст. такі митці й філософи, як Віланд, Вецель, Бланкенбург, а також Гете, проголосили – на відміну від роману випробовування – нову ідею «роману становлення» і, зокрема, «роману виховання». На думку М. Бахтіна, ідея випробовування позбавлена підходу до становлення людини і в деяких своїх формах переживає кризу, переродження, бо не знає піднесення, розвитку, поступового формування особистості. Саме тому новий роман протиставляє цілісності індивіда, з одного боку – двоїстість, нецілісність окремої людини, змішання в ній добра й зла, сили і слабкості – з іншого. Життєві ситуації стають не засобом випробовування чи стимулювальним фактором для героя, – тепер життя з усіма його подіями розкриваються як досвід героя, школа, осередок, що вперше утворює і формує його характер та світогляд [7, с. 204].

Невід'ємною ознакою літератури XIX ст. є ідея свободи. Це століття національно-визвольних змагань, формування націй, роздумів про громадянські права тощо. Героїчне було в цей час затребуване як вільне обрання, вибір в ім'я волі («Тарас Бульба» М. Гоголя, «Гайдамаки» Т. Шевченка, «Мойсей» І. Франка).

Героїчне усвідомлювалось реалістами як категорія романтичного, що у чистому вигляді не існує в реальному житті. Вся система реалістичної естетики ніби перешкоджала зображенню подвигу: «типові образи», психологізм і рефлексивність, історичний і соціальний детермінізм, наявність декількох поглядів на вчинок. Психологія солдата, що не вважає виконання обов'язку подвигом, стає основою для воєнної літератури XIX – XX ст.

Окрім цього, реалістична, а згодом і модерністська література неначе спеціально намагалася розмити героїчне, створюючи негероїчні образи. Ця ідея спочатку була продуктом романтичної естетики, що протиставляла романтичну героїчну особистість меркантильному бездуховному суспільству. На межі XIX – XX ст. вимальовується чітка тенденція – митців більше цікавило нівелювання, аніж утвердження героїчного. У багатьох творах цього періоду («Портрет Дориана Грея» О. Уайльда, «Іонич» А. Чехова, «Мілкий біс» Ф. Сологуба) відкидається навіть можливість подвигу. Вульгарність, носієм якої є нове покоління, т. зв. «натовп», придушує будь-які героїчні прагнення, спроби самопожертви тощо.

Однією із причин перетворення уявлень про героїчне стала зміна соціокультурної ситуації. Війни, революції, національно-визвольні рухи викликали необхідність фіксації героїчних вчинків, пам'ять про які сприяла б консолідації як окремих соціальних груп, так і суспільства загалом. Пошуки нового у сфері героїчного здійснювали Л. Гумільов, Р. Кіплінг, Дж. Лондон та ін. Подібної думки притримувався і Ромен Роллан, який вважав, що: «Герой – це той, хто робить те, що може. Інші цього не роблять» [3, с. 89].

Із формуванням буржуазного суспільства героїзм набуває подальшої модифікації. Героїчне самовизначення, що чиниться особою, здійснюється абсолютно усвідомлено. Саме тому найвищим типом героїчного нового часу стає героїка честі у поєднанні зі зворотнім боком – ціннісним релятивізмом.

На межі XIX – XX ст. відбулася науково-технічна революція, що поступово призвела до виникнення полілогічної свідомості, характерної для постмодерного типу особистості. Ціннісний релятивізм поволі поширився на всі сфери суспільної свідомості. Варто сказати, що XX століття минуло під знаменником плюралізму ціннісних систем, котрому повною мірою відповідає сучасний варіант героїки. Ціннісний релятивізм є історично обумовленою властивістю сучасної свідомості. Натомість ця властивість призвела до кризи цінностей, яку переживає суспільна свідомість в певний час. Закономірним віддзеркаленням цього кризового стану є невизначеність в розумінні героїзму як елементу людського світогляду і героїчного як філософської, етичної та естетичної категорії.

Аж до середини XIX століття героїчне трактувалося досить однозначно, у контексті так званої «big-man theory». Розбіжності в розумінні категорії героїчного різними мислителями стосувалися тільки

сфери героїчного діяння: військовий подвиг або героїзм духовної та інтелектуальної роботи. Ці типи героїзму об'єдналися в теорії Т. Карлейля, який розглядав героїчну особистість на прикладі життя великих людей, тобто тих, які спроможні вести за собою інших. У теорії вченого під загальним визначенням «великої людини» об'єднався «культ героїв», характерний для реакційного романтизму, а також розуміння героїзму як прямого героїчного діяння. «Навіть при лише поверховій належності до великої людини ми все таки дещо виграємо від дотичності до неї. Вона – джерело життєвого світла, близькість до неї завжди діє на людину благодійно і приємно. Це світло, що осяює світ, освітлює темряву. Це не просто запальний світильник, а скоріше природне світло, що сяє як дар неба; джерело природної, оригінальної прозорливості, мужності й героїчного благородства, що поширює всюди свої промені, у сяянні яких будь-яка душа відчувається добре. Як би там не було, ви не будете жаліти про те, що наважились поблукати деякий час коло цього джерела», – зауважував Т. Карлейль [64, с. 3]. Учений виділяє шість фаз героїзму, серед яких: герой як божество; герой як пророк; герой як поет; герой як пастир; герой як письменник; герой як вождь. Остання фаза героїзму, за дослідженням Т. Карлейля, вміщує всі попередні, а також різноманітні духовні чесноти, які можна уявити в людині. Все це дає змогу повелівати людьми, давати їм практичні настанови, наказувати, що потрібно зробити.

Героїчна особистість повинна виділятися з-поміж наявності цілого комплексу характеристик, яку Л. Гумільов визначає як «пасіонарність». На думку вченого, «пасіонарність людини – це її органічна здатність до наднапруження, до жертвовної діяльності задля ілюзії – високої мети» [42, с. 12]. Таким чином, згідно з Л. Гумільовим, пасіонарна особистість завдяки будівничим здібностям і винятковій активності, здатна акумулювати потужний психічний потенціал у власній думці й впливати на поведінку інших осіб заради досягнення певних цілей. Такі особистості весь свій ентузіазм, зусилля, психічне піднесення спрямовують на утвердження і користь своєї нації.

Співзвучні переконання мав і І. Франко, про що свідчить його аналіз пасіонарного духу у статті «Поза межами можливого». Розмірковуючи про роль особистості в національній історії, вчений відзначає два важливих фактори: ідеал і віру. «Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що око лежить поза

межами можливого. «...» Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо. «...» Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його» [161, с. 284 – 285]. Таким чином, ідеал повинен пропускатися не тільки через «розум», а й через «серце», «бути предметом і знання, і віри» (О. Забужко) [55, с. 87], оскільки відсутність віри, нівелює змістову наповненість пасіонарності. Героїзмом же І. Франко вважав явище, коли «мука і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу» [3, с. 89].

Окрім цього, герой виявляється в образі «надлюдини», що стоїть «по той бік добра і зла», сильний і безпощадний «господар землі, здатний перемагати», який навіть отримав моральне право на насильство (Ф. Ніцше). Ф. Ніцше трактував героїзм як «волевиявлення до абсолютної самозагибелі» [3, с. 90]. Концепція «надлюдини» мала надзвичайний вплив на подальшу розробку реакційних течій наукової думки ХХ ст., які підкреслювали індивідуальну винятковість героя і пов'язували героїзм із мілітаризмом. Ці ідеї позначилися на багатьох напрямках мистецтва, серед яких – художня література тощо.

Значна кількість праць на тему героїчного з'явилася на початку ХХ ст. у зв'язку із обґрунтуванням революційних перетворень. Прикладом цього є ідеї філософа С. Булгакова. Для мислителя героїчна особистість – це надлюдина, яка прагне стати спасителем якщо не для всього людства, то хоча б російського народу. На думку вченого, людина, якій багато що підвладне, спроможна стати матеріалом для творіння історії. «Завдання героїзму – зовнішнє спасіння людства... герой – той, хто найбільшою мірою втілює свою ідею, хоча б і ломаючи заради неї життя, це – людинобог» [16, с. 152 – 153]. Учений протиставляє героїзму християнське подвижництво: «Завдання християнського подвижництва – перетворити своє життя в незриме самозречення... Образ повноти цього проникнення – Боголюдина, що прийшла «творити не свою волю, але свого Отця» і грядущий в ім'я Господнє» [16, с. 153]. Відмінності між героєм і святим було розроблені в умовах революційної ситуації початку ХХ ст. і є дещо заангажованими. Сьогодні важко розділити подвиг на «самообожнення» і самопожертву, точно визначити психологічну мотивацію окремого героїчного вчинку.

В епоху переходу від капіталізму до соціалізму широкою розробки набула марксистсько-ленінська концепція героїзму, яка характеризувалася як злиття індивідуального подвигу з масовими героїчними діями [77, с. 112].

У радянський період суспільної думки осмислення героїчного набуває подвійного значення. По-перше – догматичний підхід з ідеологічних позицій, який не дав значних результатів для вивчення суті цього феномену, оскільки велика кількість досліджень мали описовий характер і торкалися окремих аспектів проблеми. По-друге, діалектичний матеріалізм, який продукував ідеальний образ героя, активного учасника перетворення світу, пов'язував його з історичними подіями, боротьбою за перемогу світового пролетаріату, готовністю принести себе в жертву.

У західній філософській думці ХХ століття можна виокремити чотири напрями в осмисленні героїчного. Перший напрям продовжує розробку концепції Т. Карлейля (розуміння героя як «надлюдини»), другий – розглядає героя як соціальний міф і інструмент психоаналізу, для третього напрямку герой є феноменом суспільної свідомості, регулятором соціального життя. Четвертий – це концепція про дегероїзацію, представники якої відкидають можливість існування героїчного в умовах постмодерного суспільства.

Розробниками категорії героїчного у цей період є: С. Хук (у дослідженні «Герой в історії» (1943 р.) історичні звершення визнаються результатом взаємодії між героєм – «творцем подій» – і його оточенням. «Творцем подій», однак, може бути не будь-хто, а тільки той, хто може вплинути на хід історії в силу своїх неординарних здібностей) [39]; Дж. Кемпбелл (праця «Тисячеликий герой» (1948 р.) вміщує ритуально-міфологічну трактовку героїчного, на якій позначилася теорія архетипів К. Г. Юнга) [86].

Наприкінці минулого століття з'являється концепція «зникнення героїчної ролі людини» (А. Рапопорт [60], Р. Килло [60]). Так, французький вчений Р. Килло переконаний, що «з героями покінчено незалежно від їх соціального устрою, де б вони не жили. Епічним відчуттям і благородним поривам прийшли на зміну раціоналізм, діловий розрахунок і повна відсутність романтики. Інфляція моральних цінностей знецінила поняття героїзму. На місце героїзму прийшли торговий і промисловий успіх, вигідний бізнес, фінансове процвітання – якщо, звичайно, вони можуть бути досягнені. Героїчне – в минулому» [60, с. 17].

У літературі Найновішого часу використовувалися різноманітні засоби зображення героїчного і негероїчного, що розроблялися попередніми митцями слова. Соціалістичний реалізм запозичив класичну ідею подвигу в ім'я держави; найкращі твори на воєнну тематику розвивали психологічні тенденції П. Меріме, Е. Ремарка та ін.; у другій половині ХХ ст., після Другої світової війни, коли мілітаристська риторика починає асоціюватися із безглуздим винищенням людей, автори акцентували власну увагу на проблемі негероїчного, при цьому в літературу повернувся образ подвижника (О. Солженіцин).

Антиподом героїчного є «антигероїчне», яке означає не тільки погані, низькі прагнення та вчинки, а й те, що антигерої можуть бути загалом людьми непоганими, але сфокусованими тільки на власній персоні. Вони не переймаються суспільними інтересами, а інколи можуть поступитися честю, совістю, справедливістю, турботою про суспільне благо [66, с. 237]. Антигерой в модерністській літературі другої половини ХХ століття – це людина рядова, знеособлена і «масова». На фоні антигероїв, поведінка і діяльність яких теж має свою (в цьому випадку негативну) естетичну оцінку, подвиг виглядає більш значуще й вагоміше. Отже, антигерой – тип літературного героя, позбавленого героїчних рис. Антигероя можна охарактеризувати також як «кожного», «пересічного», навмисне заниженого дегероїзованого персонажа.

Ще наприкінці ХІХ ст. відомий російський філософ К. Леонт'єв провіщав, що процеси егалітаризації (з франц. *egalite* – рівність) і лібералізації (з лат. *liberalis* – вільний), які розгорнулися в Європі, призведуть не тільки до відстоювання власних прав і свобод, а й до поблажливого ставлення і потурання окремим індивідуальним волевиявленням (типу «я так хочу») і посприяють формуванню занадто самовпевнених і зарозумілих особистостей [81].

Аналогічного погляду притримувався й іспанський філософ ХХ ст. Х. Ортега-і-Гассет. На думку вченого, ліберальна демократія і технологізація посприяла виникненню особливого типу людини, яка нехтує традиціями, позбавлена прагнення духовно-морального зростання, пихатої в захопленні власним прогресом. Європеець початку ХХ століття претендує на необмежені права і зовсім не розмірковує над обов'язками, не зважає на спосіб досягнення своїх цілей. Людина ХХ ст. позбавлена осереддя моралі, що виявляється у свідомому служінні і почутті обов'язку, стверджував мислитель [121, с. 73 – 78].

Загалом у ХХ столітті ідея Х. Ортега-и-Гассета про роль «маси» та «меншості» в історії має деяку схожість з поглядами Т. Карлейля.

Дійсно, у ХХ ст. соціально-психологічний портрет індивіда суттєво змінився. «Людині судилося пройти ще одне історичне випробовування – випробовування модернізмом – суспільством, де місце Творця в свідомості людей посідають гроші», – зауважує О. Шупилов [174, с. 29]. У цей історичний відрізок розпочалися великі відкриття в галузі багатьох наук, надмірна технологізація та індустріалізація життєвого простору. Саме цей період влучно характеризують слова Ф. Ніцше з праці «Весела наука»: «Бог помер! Бог не воскресне! І ми його убили!» [113], а разом з Богом померло і уявлення про людину як «Божу іскру» і, пов'язані з цим поняття «моральність», «добро», «совість», «відданість», «обов'язок». Таким чином, з повсякденного життя витісняється особистість як самоцінна істота.

Аналогічна ситуація спостерігалася і наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Процес глобалізації, наступ інформаційних технологій тільки посилює кризу. Характеризуючи сучасність як катастрофічну, апокаліпсичну епоху смерті не тільки Бога і людини, але й часу й простору, коли реальність заміщується гіперреальністю, дослідниця Н. Маньковська вважає еквівалентною формою її вираження «естетику зникнення» [102, с. 137 – 138].

У постіндустріальній культурі «все більшу роль набувають комп'ютерні методи виробництва артефактів, які найбільш яскраво свідчать про те, що «продвинуте» мистецтво прагне не наслідувати життя, але бути ним, формуючи ігровий, альтернативний тип особистості. Постіндустріальна культура в цілому орієнтована на світ уяви, сновидінь, несвідомого як найбільш відповідний хаотичності, абсурдності, ефемерності постмодерністської картини світу. З такою орієнтацією пов'язано визначення переходу від модерністської свідомості до постмодерністської як переходу від алкогольної культури (що агресивно нав'язує себе світові, самостверджується) до наркотичної (яка не змінюється, а повільно, докладно, фактурно, пластично відчуває матеріальність світу), – зауважує Н. Маньковська у книзі «Естетика постмодернізму» [102, с. 139]. Сучасні естетичні категорії, на думку вченої, переживають певні перетворення: «Піднесене заміщається дивним, трагічне – парадоксальним. Центральне місце займає комічне в своїй іронічній іпостасі: іронічність

стає сенсоутворювальним принципом мозаїчного постмодерністського мистецтва» [102, с. 330].

Зміна державного устрою, що відбулася в Україні та подальші суспільні потрясіння 90-х рр. ХХ століття сприяли занепаду уявлень щодо культурних зразків, життєвих пріоритетів, суспільно визнаних ідеалів. Н. Маньковська характеризує означений період як бунт проти встановлених в тоталітарний період взірців поведінки, перенесення акцентів з духовності на тілесність, виникнення шокової естетики, головною ознакою якої є неподобство, насильство, зло. «Тотальна десакралізація виводить на авансцену пародійний симулятор «надлюдини» – оскаженілої «маленької людини», циніка, хама, хулігана і жертви одночасно – неблагородного героя. Його здвигнутість може обернутися безумством, юродством, трагедійністю, що спонукають підміняти психологізм психопатологією; інший її вираз – підкреслений натуралізм, ненормативна лексика, стьоб» [102, с. 397]. Героями свого часу видаються політики, «зірки» шоу-бізнесу, так звані «медійні обличчя». Зрозуміло, що деяких молодих людей вони приваблюють, викликають бажання наблизитись до їхнього «шикарного» світу. Однак пізнання таких особистостей ускладнене, не завжди відомо, наскільки вони є духовно багатими й цікавими і чи можуть бути прикладом для наслідування.

Сьогодні відбувається спад у соціальних інститутах і зв'язках (сім'я, школа, громада), в яких людина може знайти власну ідентичність. Достатньо часто в сучасній людині фіксуються риси антигероя, які проявляються в хворобливому усвідомленні власної непотрібності суспільству, свого маргінального ставлення до нього.

Згідно з естетичною теорією її категорії структуруються відповідно до напрямів й стосуються різних сфер естетичної та художньої практики. З'ясовано, що «героїчне» належить до метакатегорій естетики. «Героїчне» – складне і багатозначне поняття, яке ще з часів Сократа пов'язувалося не тільки з естетичним, а й моральним, тому питання про героїчне як естетичну категорію невіддільне від питання про героїзм як варіант людської поведінки та ставлення до світу. Оскільки моральні та естетичні фактори по різному виявляються в будь-якому подвигу, вони притаманні природі героїзму. Це дає змогу вважати етико-естетичний аналіз необхідним для вивчення сутності героїчного.

Встановлено, що в царині класичної естетики поняття «героїчне» найбільшою мірою співзвучне з категоріями прекрасного, піднесеного

та трагічного, хоча сфера його виявлення більш звужена. Ще в другій половині XVIII століття основоположник сучасних уявлень про античне мистецтво І. Вінкельман, вбачаючи в героїчному вияв стійкості й величі людського духу, утвердив його зв'язок з піднесенням [23]. Піднесене «характеризує внутрішню значущість предметів та явищ, непорівнянних за своїм ідеальним змістом з реальними формами їх вираження» [156, с. 94]. Ця естетична категорія в концентрованій формі віддзеркалює суть подій і явищ, що викликає у людини особливі почуття (повагу, захоплення, радість), а також думки про вічні цінності та безмежність світу. З цього приводу фахівець з естетики М. Крюковський зауважив: «Піднесене, як і прекрасне, виражається через героїчне, величне, величаве, шляхетне, суворе і т. п. і відрізняється від нього тільки кількісно» [79, с. 225 – 226]. Означені категорії лежать в основі творчості за законами краси. На думку сучасного літературознавця П. Білоуса, «література несе не тільки естетичну насолоду, а може викликати в людській душі різноманітні переживання. Це тому, що естетичне постає у творі і як піднесене, і як трагічне чи комічне, і як сатиричне чи гумористичне, і як іронічне або ліричне» [12, с. 25].

Суспільне значення піднесеного й героїчного надзвичайне. Піднесене віддзеркалює потужний творчий розвиток, значні соціальні зрушення, досягнення у науково-технічній сфері, що позначається на життєдіяльності декількох поколінь людей. Завдяки героїчному людина відчуває упевненість у своїх силах, почуття непереможності під час підкорення природних ресурсів, у розв'язанні суспільних протиріч, у ході подій, що мають вирішальний історичний характер тощо. Все це набуває надзвичайної актуальності, оскільки піднесена завдяки героїчному людина уособлює красу людського подвигу, відчуває жагу до життя, активності, продуктивної діяльності, творчості тощо, переживає значний сплеск енергії, духовної й фізичної сили. Отже, естетичне сприйняття піднесеного збуджує помірятися інтелектуальними, фізичними силами, перебороти почуття страху й отримати задоволення від здатності протистояння та можливості перемоги над природними чи соціальними фактами.

Означені категорії лежать в основі художньої літератури, бо естетичне постає у творі і як піднесене, і як трагічне, і як героїчне тощо. Кожна історична епоха в різних країнах мала своє бачення означених категорій. В історії естетичної думки сформувалися три погляди на взаємозв'язок піднесеного, прекрасного та героїчного: 1) героїчне є

найвищим ступенем піднесення людської поведінки; 2) піднесене є прекрасним; 3) піднесене не тотожне із прекрасним і викликає негативну реакцію. Отже, у естетиці героїчне є віддзеркаленням внутрішньої краси людини, спроможне перетворити приземкувате на піднесене, боротися з усім негативним. Глибина та активність впливу героїчного на суспільну й індивідуальну свідомість, характер перетворень, які воно спроможне здійснювати в них досягається тільки поєднанням естетичного та морального факторів.

Незважаючи на змістову близькість героїчного та піднесеного, філософи застерігають від ототожнення означених понять. Обидві категорії пов'язуються з могутнім, величним, дивовижним і винятковим саме тим, що викликає здивування, захоплення і прагнення наслідування. Проте героїчне пов'язане насамперед із діяльністю, яку можна назвати героїчною. На думку М. Киященка, «героїчний подвиг передбачає здійснення видатних за своїм історичним значенням вчинків в ім'я інтересів народу, суспільства і всього людства. Героїзм це боротьба не за особисті, а за суспільні інтереси» [65, с. 88]. Подвиг є результатом «свідомого тривалого напруження всіх сил і здібностей людини, котра стає великою в героїчній дії», – зазначає М. Киященко [65, с. 94]. На думку вченого, «...героїчне діяння є піднесеним, але піднесене не викликає всього багатства естетичних почуттів, які викликає героїчне. Героїчне є найвищим проявом піднесеного» [65, с. 94]. Саме тому злочини, які вимагають якнайбільшої енергії та напруги сил ніколи не будуть вважатися героїчними.

Все це дає підставити говорити про героїчне як найбільш досконалу поведінку особистості. Подекуди героїчне наближається до прекрасного, однак прекрасною можна назвати й негероїчну поведінку, й почуттєву реакцію на неї, й характер емоцій, які вона викликає. «Прекрасне очищує людину, героїчне підвищує її, спонукає в ній жагу добродійної дії... Героїчне викликає урочисту радість гімнічного характеру і почуття гордості силами людства», – переконаний М. Киященко [66, с. 241].

У мистецтві найбільш поширеною формою розкриття героїчного є створення образу героя, який породжується або ментальними структурами тієї чи іншої нації (в українців – антеїзм, софійність, індивідуалізм, кордоцентризм, ірраціоналізм), найкращими моральними чеснотами етносу, або віддзеркалюють подвиги реальних історичних особистостей. Українська нація, перебуваючи в постійній боротьбі за право на життя, засобами фольклору, літератури,

образотворчого та кіномистецтва зберігає пам'ять про величезну кількість справжніх героїв. Докладніше про це буде йтися у наступних розділових дослідженнях.

Загалом піднесене у мистецтві переважно виражається в демонстрації найкращих людських прагнень і ту наснагу, яку воно викликає. Найбільш вдале висвітлення піднесеного в художніх творах досягається не скільки відбиттям зовнішніх сторін тих явищ людського життя, які сприймаються як піднесене, а шляхом заглиблення до мотивів чи показу героїчних діянь персонажів. Створення піднесеного в літературі вимагає від митця слова бездоганної художньої техніки, надзвичайного естетичного смаку, особливої майстерності (яскравості мови, довершеності форми, особливої піднесеності почуттів). Недосконале вираження піднесеного в художньому творі послаблює емоційний сплеск особи.

Встановлено, що героїчне достатньо тісно пов'язане з ідеологією. Тому ця категорія носить подвійний характер: з одного боку – моральні чесноти, а з іншого – моральна доктрина, що виховує моральну свідомість. Знання про природу цього поняття необхідні в практиці національної освіти та виховання; вони ж сприяють уточненню уявлень про суть моральних взаємовідносин. Героїчне є джерелом формування гуманних, шляхетних цілей, активної громадянської позиції, патріотизму та ін.

Все це дає змогу бачити в героїчному надзвичайно важливе явище як у практиці перетворення людиною навколишньої дійсності, так і у процесі самовдосконалення.

Згідно з ідеєю моральної філософії П. Юркевича, розумна і вільна особистість здатна свідомо обирати цілі, оцінювати власні вчинки з точки зору норм і вимірів, визнаних усією спільнотою. На думку мислителя, зразкова ідея слугує для вимірювання якості вчинків і полягає у визнанні норм, психологічний аналіз яких дозволяє виділити такі: 1) умовні, випадкові, суб'єктивні, згідно з якими вчинок схвалюється або засуджується нами за своїм внутрішнім достоїнством, незалежно від чогось стороннього. Суб'єктивні норми поділяються два види: зовнішні норми для оцінювання вчинків, що викликають приємне чи неприємне враження; норма для досягнення цілей (вчинок оцінюється як засіб, оскільки приносить користь або шкоду). 2) норми, що характеризують внутрішню гідність особи, володіють безумовною якістю і є всезагальними нормами вчинків, обраних і схвалених усяким людським розумом [180, с. 46 – 48].

Згідно з ідеями П. Юркевича, внаслідок власного розуму особистість спроможна робити власний вибір, обираючи між добром і злом, правим чи неправим. Таке вільне підпорядкування себе законом моральної свободи філософ називає «вільним самовизначенням суб'єкта». «Моральна особа людини усвідомлює справедливе і несправедливе, здатна підвестись над приємним і корисним, відійти від випадкових умов і вчинити так, як вимагає свідомість умов'язку» [180, с. 49].

Можемо стверджувати, що сила звичайного морального прикладу сприймається як вказівка до дії, а героїчне спроможне надихнути особистість на подвиг. Під його впливом людина стає доброзичливішою, нетерпимішою до зла, несправедливості тощо. Вплив героїчного не обмежується лише моральною свідомістю, а й позначається на світоглядних уявленнях і поглядах, глибоко проникаючи в емоційну сферу людини. Окрім цього, моральне, що втілене в героїчному, може сприяти розвитку моральних відносин, підносячи ті з них, які відповідають потребам соціального прогресу.

Вплив героїчного на систему реальних суспільних відносин є достатньо ефективним, однак найбільш відчутним він стає в період соціально-історичного реформування. В означених процесах бере участь значна кількість людей. Здійснення перетворень, що відповідають запитам соціального прогресу часто потребує героїчних, самовідданих дій. Саме вони стають предтечею майбутніх змін у структурі моральних відносин.

Виступаючи носієм елементів нових моральних відносин, героїчне сприяє утвердженню гуманістичної моралі, засвоєнню нових типів стосунків, переорієнтації життєвих цінностей і принципів, впливає на свідомість особистості, вносить корективи в уявлення про добро, обов'язок, справедливість, честь. Отже, героїчне має здатність породжувати нові ідеали та новітні моральні норми.

Запитання для самоконтролю

1. Які терміни вживаються в літературознавчих джерелах стосовно поняття «література»? Які змістові відтінки мають терміни «мистецтво», «вид мистецтва», «дійсність», «відтворення – відображення», «художній образ», «мова – мовлення»?

2. Назвіть основні етапи вітчизняної літератури. Охарактеризуйте їх.
3. Як визначається у літературознавстві поняття «герой літературного твору», «персонаж» тощо?
4. Дослідження якого вченого становлять методологічну основу сучасної інтерпретації літературно-художнього образу?
5. Назвіть складові героїчної моделі образу героя в українській літературі.
6. Визначте основні критерії героїзму в художніх творах.
7. Які принципи покладено для здійснення літературознавчого аналізу поняття «героїчне»?
8. Яку функцію виконували культурні герої в давньому суспільстві?

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (ХІ – ХІХ ст.)

2.1. Образ героя в усній народній творчості як ідеальна модель людини-громадянина-патріота

Усна народна творчість є тим джерелом, що вирізняє етнос з-поміж інших народів, а також має потужний виховний потенціал у формуванні найкращих людських чеснот: правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, поваги до старших та ін.

Ідейний зміст української народної казки – моральне обличчя українця, його життєві, побутові ідеали, його боротьба не тільки з ворогами батьківщини, а й зі злом у всіх його проявах. Слушною, безперечно, є думка В. Іщенка, що «складовими позитивного національного ідеалу є єдино можливе і стале у сприйнятті нації розуміння власного походження, а також визнання певного героя еталонним. Саме цей ідеал є квінтесенцією певної спільноти, у ньому закладено індивідуальні національні риси» [62, с. 86].

Казка є своєрідним відображенням дійсності, що віддзеркалює уявлення наших пращурів про світоустрій, суспільство, людину. Домінуючим у казці є протиставлення хаос – космос, де перший був нульовою точкою, від якої розмежовуються категорії добра і зла, правди і кривди, щастя і нещастя. Послідовниця К.-Г. Юнга К. Естес називає казки вітамінами для душі, тими ліками, що спроможні виправити і відродити будь-яку втрачену душевну пружину. «Для нас казка – ліки, що зміцнюють і виправляють людину й суспільство» [176, с. 28].

Казки є полігоном для виявлення інформаційного наповнення національної ідеї, кожний сучасний аспект якої, можливо, дещо у завуальованій формі, прописаний у фольклорному епосі нашого народу.

Найголовнішим контентом у формуванні єдиної національної ідеї вважається «героїка», поняття, дискусійне з кута зору сфальсифікованої історії України [62, с. 86]. Якщо реальність позбавляє нас визначеності щодо національних героїв, то фольклорна спадщина дає змогу виявити національну героїку, зрозуміти її джерела.

В чарівних казках, які учені інколи ще називають героїчними та фантастичними, бо в них органічно поєднуються міфічний,

фантастичний та героїчний початок. У них яскраво відображаються не тільки націо-ментальні риси українського етносу, а й певні історико-фактичні привнесення, що дають змогу виявити підґрунтя національного ідеалу в наявних зразках. «Героїзм обов'язковий для казок цього типу, оскільки вони виникли та розвинулись у передкняжий та княжий періоди слов'янської історії», – зазначають З. і М. Лановики [87, с. 427].

Епічний час є наслідком змін, які відбувалися в общинно-родовій формації. Патріархат, за переконанням О. Лосева, «висунув на перший план героїчну особистість у вигляді чоловічого індивіда» [96, с. 40]. Соціально-економічні чинники вимагали так званої емансипації окремого індивіда від общинно-родового способу мислення і поведінки. У бінарній опозиції «індивідуальне / колективне» перше поняття значною мірою активізувалося, що дало змогу героїчній особистості в діях виказувати певну самостійність та ініціативу. На ранніх етапах це ще не було справжнім відокремленням окремого індивіда від родової общини, яка його породила. Це було поки що тільки таке відокремлення себе від родової общини, «котре не тільки не заважало існуванню общинно-родових авторитетів, а й, навпаки, цілком їх підтримувало і розвивало» [96, с. 40]. Інакше кажучи, це був общинно-родовий індивідуальний героїзм, коли людина ще не осмислювала себе окремо від общини і продовжувала бути носієм її авторитету. Такий героїзм живився силами родової общини і спрямовувався на її захист. На думку О. Лосева, героїзм «поки що тільки епічний, оскільки герой поціновує не своє внутрішнє «я», стурбований тільки загальними інтересами всієї своєї родової общини або всього свого племені» [96, с. 41].

Погоджуємося з думкою Є. Мелетинського, що саме в чарівній казці виникає образ справжнього героя, що витіснив безлику «одну людину» [104, с. 14]. Герой казки не є перевтіленням бога, святого, чарівника, ним стає людина, яка є носієм певних морально-духовних цінностей давнього суспільства і втіленням суспільного ідеалу, а його щаслива доля – засобом втілення народного ідеалу.

Незважаючи на всі змішування і нашарування, що пережила казка, вона слугує яскравим прикладом побутової народної творчості. Цей світ образних узагальнень, побутових і міфологічних, виховував багато поколінь на історичному шляху народу. «Ототожнення історичної народності передбачає існування або виокремлення інших, у взаємодії чи боротьбі між собою; на цій стадії розвитку створюється епічна пісня

про подвиги і героїв, але реальний факт подвигу і героя засвоюється піснею крізь призму тих образів і схематичних положень, у формах яких звикла творити фантазія», – вважає О. Веселовський [21]. Таким чином, подібність казкових і міфологічних мотивів та сюжетів поширювалася і на епос, але виникали й поєднання: стара схема подавалася з урахуванням нових яскравих подій, що відбилися на народній свідомості, уявленнях і в цьому вигляді вступала в подальше побутування, обов'язкове для поезики наступних поколінь.

Народна свідомість ділить усіх героїв тільки на позитивних – справжніх і негативних – несправжніх. Негативний герой заслуговує покарання, а позитивний нагороджується [125, с. 209]. Л. Дунаєвська поділяє казкові персонажі відповідно до їхніх функцій на злотворців, добротворців та знедолених [47, с. 61]. У героїчній казці, зазначає Є. Мелетинський, «де у збільшеній персоналізації і емансипації героя паралельно із формуванням його усталених архетипних рис утворюється яскраво виражена «героецентричність» оповідання, персонажі чітко розподіляються на супротивників і помічників героя» [104, с. 49]. Духи-охоронці первісних легенд перетворюються на чарівних помічників героя. Втрачаючи етнографічну визначеність, вони набувають загальнопоетичного характеру, виражаючи спочатку захисні сили роду, що оберігають своїх членів і родову етику, а потім сили добра, що відновлюють порушену справедливість.

В. Пропп визначає такі характерні типи героїв чарівних казок:

– герой-шукач, який допомагає у чужій біді. Він шукає викрадених царівен чи цариць, бореться із змієм, приносить батькові молодильні яблука і т. ін. Сюди ж зараховано героїв, які шукають собі наречену;

– герой-жертва, якого виганяють із рідної домівки, викрадають та ін. [125, с. 209].

Героїзм у чарівній казці не залежить від соціального статусу персонажа, ним може бути як царевич, так і звичайний селянин. Важливим, на нашу думку, є той факт, що в переважній більшості текстів відсутній опис його зовнішності, оскільки в народному світогляді пріоритет надавався внутрішнім якостям, а не зовнішній красі. На підсвідомому рівні, слухач уявляв його ідеальною особистістю, в якій прекрасне все – зовнішність, внутрішній світ, учинки. Його основними рисами є безкорисливість (він діє не для свого блага, не задля своєї користі і не від свого імені), готовність прийти на допомогу дівчині, племені, роду.

Головний герой чарівної казки повинен виявляти добродіє, повагу до батьків і старших людей, останню волю яких завжди виконує. Казка популяризує гуманістичні якості особистості – уміння розуміти іншого, співчувати слабким, що потребують допомоги, бути рятувальником, який не знає страху і сумнівів. Поряд із моральними чеснотами, герой іноді наділявся надзвичайними фізичними здібностями, необхідними для здійснення подвигу – може підіймати гори, випивати річки, виривати дуби з корінням, закидати в небо і ловити величезну булаву. Тобто образ героя створюється у різних площинах – моральній, розумовій, фізичній.

Якими б фантастичними не були образи позитивних героїв, проте у всіх своїх учинках, діях, у подвигах, у спілкуванні з іншими персонажами вони постають як цілісні людські характери, виразники кращих чеснот українського народу. Вони послідовні у своїх діях, понад усе ставлять честь, справедливість, вірність обов'язку перед рідним етносом, Батьківщиною. Герої ведуть боротьбу проти ворожих, лихих сил і завжди перемагають. Такою хотіли бачити дійсність, своє повсякденне життя наші предки, такими – сильними і мужніми, чесними і безсмертними, справжніми лицарями, до кінця відданими справі боротьби за правду, – хотіли бачити вони своїх героїв. Усе це й визначило ідейне спрямування, характери образів позитивних героїв героїко-фантастичних казок.

Зазначимо, що в українських казках, легендах поширений образ дитини-богатиря, воїна тощо (казки «Покотигорошок», «Солдатські сини-богатирі», «Про золоту гору»; легенди «Богатирі семилітки», «Михайлик і Золоті ворота», «Дитячі роки Довбуша», «Молодий вік Олекси» та ін.). Таку сакралізацію немовляти, богатиря-дитини вчені пов'язують із давнім родовим «первообразом упорядкованої цілісності», який «мовою загальнолюдської символіки» виражається архетипами кола, квадрата, хреста, архетипом дитини – символом відродження [1, с. 113 – 143]. В основі вірувань у надприродні якості дитини – культ дитини, її обожнення.

Підтвердженням цьому є одна з найдавніших казок про змієборство «Покотигорошок», герой якої – богатир-дитина – убиває змія і визволяє сестру. Національним визволителем, спроможним захистити рідних і знищити ворога, називає Котигорошка В. Іщенко: «Образ маленького чарівного українського сина не викликає жодної полеміки. Він, наче небесна допомога, взявся з природи – звичайної горошини, але своєю силою, кмітливістю і любов'ю перемаг силу

ворога... Рятуючи минуле – образ батьків, теперішнє – братів і сестру, герой таким чином дає майбутнє всій Україні» [62, с. 86].

В. Іщенко стверджує, що наявність у Котигорошка булави є дворівневим символом, який означає надзвичайну силу прадавніх героїв з легендарними іменами. Згодом булава стала символом гетьманської влади, тому для Котигорошка це не просто зброя, а ознака могутності. Все це наближує головного героя до образу козака. «Котигорошко є тим українським національним героєм, якого нам так не вистачає, це козак, але не окрема особистість, дії якої спірні, а збірний образ визволителя України. Це безкомпромісний «семилітній богатир» – тип народної надії на будучі покоління, ідеал народної сили, яка не старіє, вічно молодіє і оновлюється» [62, с. 86–87].

Усі персонажі чарівних казок є статичними, остаточно сформованими, – в оповіді не вказуються фактори, не змальовуються обставини, за яких вони викристалізувались, під впливом чого сформувався їх характер. У дії жоден персонаж не міняє своєї належності до визначеної категорії (добротворець не стає злотворцем і навпаки), морально-ціннісні характеристики образів не змінюються. Більшість дослідників убачають обов'язкову умову казки в тому, що торжествує добро та справедливість (відтак їхні прихильники), а зло покаране.

Націоментальні чинники формування образу героя в билинному епосі. Цінним джерелом, що висвітлює образ ідеального героя, патріота, воїна, захисника рідної землі є билинний епос. Привертає увагу думка О. Найдена, який визначає фольклорного воїна-героя як сакрального, космологічного воїна, що «втілює «силу в собі», не є дітищем війни, а сам продукує її як перманентний двобій, у якому він виступає то як визволитель, то як завойовник» [110, с. 6]. Цей двобій триває й досі і на певній стадії розвитку людської цивілізації став необхідною умовою здобуття і створення світу. Проте фольклорні сюжети та історична правда, зокрема й у тих народів, які були поневолені тривалий період, так тісно й химерно переплетені, що досить часто об'єктивна реальність щодо життя певної нації міститься саме у фольклорних образах, а не в конкретних історичних подіях. Віднайдений в архівних документах і розтлумачений відповідно до запитів державної політики історичний факт щодо певної події, постаті, особистості може бути менш правдивим і менш історичним, ніж витвір фольклору, виникнення якого було зумовлене цією подією чи особистістю. У цьому випадку

фольклор розуміється як явище історичне, змінне, динамічне, що конкретизує національне у вселюдському загальному [110, с. 6].

Цим пояснюється надзвичайний колорит українських народних пісень, казок, легенд, їхня націо-ментальна образність. Національно-культурна своєрідність притаманна також і образу героя – від билинного і казкового змієборця, воїна-архангела, святого воїна, князя-ватажка до героя-козака, в образі якого поєдналися риси всіх героїв-попередників. Висвітлити їхні моральні-духовні чесноти, розібратися в природі їхніх вчинків, їхньої поведінки було одним із завдань нашого дослідження.

На нашу думку, герой билин – це символічно-узагальнений образ, дещо відмінний від реальних історичних осіб, що втілює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед них – боротьба за певну ідею, переконання тощо. У билинах воїн-герой є носієм національної просторово-космологічної ідеї, харизматичною, багатогранною, складною у своїй змістовно-образній основі і досить гнучкою щодо історично-рольового характеру постаттю української усної словесності.

Як справедливо зазначає Б. Цимбалістий, «...як інакше пояснити собі якийсь неповторний характер культури даного народу, його літератури, його мови, його фольклору і навіть і навіть архітектури? Було б навіть дивно, якби етнічна група людей, які від століть живуть разом, однаковим способом життя, за одними звичаями і традиціями, які прагнуть до тих самих ідеалів, зазнають впливу того самого підсоння та історичної долі, – не витворили чогось спільного у своєму способі думання, відчуття і поведінки» [150, с. 28]. Отже, вивчення архітектоніки «національного героїзму» та його історіографії у фольклорі і літературі не можливе без виявлення природно-генетичної сутності, впливу на твори художньої словесності духовної пам'яті поколінь, генетично закодованої історії рідного етносу.

Розглянемо образ героя-воїна через призму світоглядних уявлень наших пращурів. За гіпотезою М. Єременка, божеством сили, богом воїнів був Перун, який у пантеоні князя Володимира посідав чільне місце, оскільки був богом правлячої військової еліти, князя и дружини. Перун-Сварожич зображувався як високий і фізично сильний воїн у військових латах і зі зброєю із бронзи. Саме Перуну належить головна роль у міфі про боротьбу світлого і темного першопочатків, Добра і Зла. Є гіпотеза, що Георгій Побідоносець, який знищує змія, – це й є поганський Перун, тільки замаскований під християнським іменем [49, с. 69].

У дослідженні М. Серякова «Народження Всесвіту. Голубина книга» встановлюється належність соціальної структури суспільства до космогонічної частини, зокрема дається трактовка міфу про виникнення трьох суспільних прошарків. Військова верства суспільства ототожнюється з астральною символікою, що залишило глибокий слід у давньоруській культурі: «Із місяцем «Голубина книга» співвідносить не тільки підпорядкованих головному правителю Русі князів, а й також бояр, тобто всю військову аристократію в широкому сенсі слова [133, с. 306].

Встановлено, що слово «герой» у билинах не вживається, тому їх називають богатирським епосом, аргументуючи це тим, що слово «богатир» походить від «бого-тур» і фігурувало в лексиконі русичів для означення людини з надприродними здібностями, якій Бог подарував життя для великих подвигів [124, с. 34]. Рівнозначним до слова «богатир» був термін «храбр», який також застосовувався для визначення епічного, військового героя. У повісті про Калецьке побоїще замість «70 храбрів» говориться про «70 богатирів», і з часом, на думку М. Грушевського, «слово «храбрый» втрачає свій спеціальний епічний характер, витіснений назвою «богатиря», а також «козака» («молодця»)» [40, с. 60]. Галицько-Волинський літопис починає вживати це слово від приходу Батия для означення татарських воєвод. В інших пам'ятках XV ст. воно вже набуває значення «герой» [24, с. 34]. Але, незалежно від назви, усі центральні образи билини є носіями морально-духовних чеснот як міфічних, так і реальних героїв.

Важливо акцентувати той факт, що головні персонажі билин є представниками основних прошарків східнослов'янського суспільства. Ілля Муромець і Микула Селянинович презентують селянство. Їхній товариш і побратим Добриня Микитич був нащадком військової династії і репрезентує боярство. Наймолодший у цій когорті Олексій Попович, як видно з імені, походить із сім'ї православного священника. Чурило Пленкович репрезентує купецьку династію. Кожен із богатирів є уособленням ідеалу людини того чи іншого стану, у якому поєдналися як позитивні, так і негативні типові риси кожної з верств тогочасного суспільства. Риса, яка єднає усіх богатирів – релігійність. Вони завжди є оборонцями християнської віри, до подвигів приступають тільки після служби Божої.

Національні герої української нації оспівані у фольклорі, класичній літературі, і пам'ять про них живе в поколіннях. Формування ідеальних героїв зумовлене ментальними одиницями, що виникли внаслідок

історичних, геопсихічних, культуроморфічних і соціопсихічних чинників, які впливають на світогляд етносу. Аналіз цих структур дає змогу вважати провідними складовими українського національного менталітету антеїзм, індивідуалізм, софійність, кордоцентризм, ірраціональність, екзистенціалізм, релігійність, які породжують провідні риси виховного ідеалу.

В. Храмова трактує поняття «ментальність» як «спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, унаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [150, с. 4]. Підтримуємо думку дослідниці про те, що ментальні настанови на всіх рівнях – від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого – мають стати невід'ємною компонентою структури історичного пояснення [150, с. 4].

Антеїзм віддзеркалює принцип зв'язку із землею (у давньогрецькій міфології Антей – син матінки-землі Геї) і містить «укоріненість» у буття, у рідний ґрунт і «життєвий світ», які знайшли належне осмислення у наукових поглядах М. Хайдеггера. В архітектоніці життєвого простору людини вчений виокремлює ролі Землі і Неба. Розглядаючи буття як присутність у часі, а час як передпросторову місцевість, філософ обґрунтовує буттєву вкоріненість людини в рідні краєвиди, у клопіткі години праці на своєму обійсті, між землею і небом, що є вічними, сакральними горизонтами людського існування. Людині потрібно перш за все піклуватися про те, що сьогодні відбувається на клаптику рідної землі. Зважаючи на це, можна сказати, що справжнє творіння живиться ґрунтами рідної землі [61, с. 105].

Г. Ващенко виразно вказує на центральне значення землі-годувальниці для української вдачі, протиставляючи народи хліборобської культури семітським і нордійським етносам. Дослідник пов'язує хліборобство з матріархатом, наслідком чого є жіноча ніжність і почуттєвість. «Мирні хліборобські заняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більше можливостей, ніж пастух і ловець, призадумуватись над таємницями природи й людського життя», – зазначає вчений [20, с. 104]. Ця думка яскраво відображає, яке особливе значення має для українця зв'язок із землею – і не тільки в розумінні сприйняття її як матері-годувальниці, а й із психологічного кута зору. Заглиблення у

краєвид накладає відбитки, які позначаються на внутрішньому світові особистості. «В українському географічному докiллі вчуття в «хвилясту м'якість» лісостепу чи в «безкраю далечiнь степу» – не розбуджує активності. Навпаки, сприяє радше контемплятивним, споглядальним настановам та одночасно виникненню ентузіастичної компоненти, настiльки рух у «безкрає», що супроводить вчуття у степ, розбуджує одну із форм «еросу»: схильність до почуття любови до безконечного, недосяжного і абсолютного. Та не тільки в процесах вчуття, а і в сфері бажань і прагнень людини не може бути мови на смугах плодючого чорнозему про спонуки розвитку для активної настанови», – зауважує О. Кульчицький [85, с. 15]. В українців переважають почування, пов'язані зі спокійною, естетично забарвленою рефлексійністю, що аж ніяк не сприяє розвиткові активності, динамічній волі тощо. Варто зауважити, що такий особливий зв'язок із землею сприяє формуванню на духовному рівні стабільності, незмінності, тривалості, тобто традиціоналізму, що підтверджується словами Г. Ващенка: «Зберегла українські традиції переважно селянська маса» [19, с. 136].

Зокрема С. Кримський тлумачить існування людини від найдавніших часів як перетворення модусів людської присутності у світі в екзистенціали, тобто форми усвідомленого буття, соціальні конструкції матерії та ідей, поєднання матеріального й ідеального. На переконання дослідника, екзистенціал національного буття розкривається через наповнення концептів: Дім – Поле – Храм [78, с. 273]. У широкому сенсі сутність концепту «Дім» означає священне природне докiлля людини, в якому вона, як господар, повинна посідати гідне місце.

В. Кузь, розглядаючи традиційне українське житло як джерело виховного впливу на особистість, зазначає: «Сучасні бетонні, а ще гірше шлакобетонні будинки згубно впливають на організм людини, є патогенними. Людина, піднесена «благами цивілізації» на висоту 12–20 поверхів, у повному розумінні слова «не чує ніг під собою», живе без благодатного впливу енергії Матері-Землі, як без материнського благословення. Вона посіла не своє місце, живе, як птах, у гнізді, хоча літати не вмiє, і в цьому, мабуть, один із парадоксів нашого життя в урбанізованому світі. Зрозуміло, як незатишно відчуває у такому докiллі молода людина, підсвідомо вона шукає «затишного материнського лона», такого, яким була і є традиційна українська хата,

протестує. Можливо, наркоманія, пияцтво, проституція і є наслідком такого підсвідомого протесту» [83, с. 104].

«Поле» уособлює життєве місце етносу, який не обов'язково означає рівнинну, степову місцевість. Це семіотика природи, яка стосується всіх видів ландшафту, бо йдеться про «поле життя», джерело достатку, природно-економічний простір для виживання, психологічний спосіб мислення. Синонімами «Поля» є поняття «рідний край», «коріння роду», «Батьківщина», «материзна» тощо. Концепт «Храм» уміщує ідею заступництва за певну спільноту, що в поєднанні з національною ідеєю репрезентує ідеологію мудрості віків, зафіксовану в матеріалістичній формі (для українців – це Храм Святої Премудрості – Софія Київська) [78, с. 273–274].

Безумовно, важко уявити собі українця, який би не любив рідної землі, тобто свій Дім, Поле, Храм, Батьківщину. «Земле, моя всеплодющая мати, сили, що в твоїй живе глибині, краплю, щоб в бою сильніше стояти, дай і мені...», – писав І. Франко [162, с. 50].

Така ментальна складова, як антеїзм, зароджується в характері праці нашого народу, у селянському способі життя українців. Вагому роль у формуванні ментальних структур відіграє і несвідоме, що, за К. Юнгом, виявляється в етнічних прообразах-архетипах і позначається на художній творчості [178, с. 274]. Вся українська архаїчна культура зростала на культурі землі і землеробської праці. Аналізуючи космогонічну систему українців, відзначаємо, що серед п'яти стихій світотворення (небо, вода, повітря, вогонь, земля) головним елементом є земля.

Український антеїзм витворив ідеал людини-господаря, для якого основними цінностями життя є хата, господарство, земля. Характерними чеснотами означеного ідеалу є працьовитість, самостійність, щедрість, поважність. Стійкість стереотипів поведінки хлібороба як основної соціальної верстви населення простежується в билинному герої Микулі Селяниновичі. Це селянин-велетень, хлібороб, який працює на землі за своєю чудодійною «сошкою» (варто додати, що слово «хлібороб» наявне лише в українській мові). Богатир-землероб не цурається праці на землі, воліє користуватися її благами. Перед його силою смішною і мізерною стає сила авантюриста-князя і його дружини. Яскравим прикладом принципу антеїзму, як хромосоми національного менталітету, є цикл билин про Вольгу і Микулу.

Підкреслимо, що із ментальних настанов героя билин Микули Селяниновича «проростає» в українській класичній літературі образ

ідеального героя-трудівника у творчості О. Довженка, М. Коцюбинського, М. Стельмаха та ін.

Відчуття гідності – це фундамент свободолюбства, яке, у свою чергу, вимагає свободи вибору і рішення. «Правдивому українцеві властива непереможна любов до волі і ненависть до рабства й неволі. Цими почуттями пройняті козацькі думи, невольницькі плачі, а також майже всі стрілецькі пісні, складені вже за наших часів. Цими почуттями пройняті побутові пісні про працю. Радісною працею є вільна праця на своїй ниві; тяжкою й ненависною – на чужому: вона гнітить і принижує людину. Тому так важко зносив наш народ кріпацтво», – зазначає Г. Ващенко [19, с. 44].

Окрім цього, вчений у праці «Виховний ідеал» веде мову про аристократичні народи, до яких відносить й українців, підкреслюючи наше усвідомлення власної гідності та пошану до людської гідності загалом. В умовах довготривалої боротьби із зовнішніми ворогами в українців, на думку дослідника, «виховувалась любов до волі і незалежності» [19, с. 170]. Цей духовний аристократизм у періоди піднесення національної свідомості українців Г. Ващенко вважає джерелом надзвичайної мужності та героїзму.

Мужність пов'язується з відчуттям людської гідності і цим також відрізняє її від агресивності, бо хоробрість має почуттєво-розумове, а войовничість стихійно-інстинктивне підґрунтя [19]. Отже, симбіоз мужності з гідністю є характерним для ідеалу людини княжої доби (пригадаймо «Повчання» Володимира Мономаха) – «Український лицар живе для Батьківщини: він завжди готовий віддати за неї життя» [19, с. 31]. На переконання Г. Ващенка, «хоробрість завжди зв'язана з ідейністю. Хоробра людина ризикує й жертвує життям в ім'я якоїсь ідеї (батьківщина, віра, честь)» [19, с. 61].

Історична доля українців зумовила нашу належність до найрелігійніших християнських народів. Однак предки ніколи не ставили на перше місце саму віру і не надавали переваги власне виконанню обрядів. Саме з цим пов'язується зародження в українській душі «філософії серця», бо, на думку П. Юркевича, «серце – це осереддя душевного і духовного життя людини» [179, с. 75]. Як наслідок, виникає «унаправлення ідеалу людини з перевагою любові, почуттєвості й ліризму» [181, с. 198].

Софійність базується на принципі мудрої організації буття і знайшла своє відображення в таких чеснотах нашого народу, як прагнення до порядку, ладу, гармонії, довершеності в побуті тощо.

В. Личковах стверджує, що «християнський архетип Софії – «Божественної Премудрості» – втілює в собі жіноче начало («Матір Світу»), єдність Землі та Неба; Істини, Добра і Краси; Віри, Надії й Любові [91, с. 6]. Це дає змогу стверджувати, що українська «мудрість» – вища за раціональність, науковий дискурс, знання, вона є мистецтвом життя, шляхом до спасіння, істиною серця, одкровенням тощо.

Софійність характеризувала особливості соціального устрою Київської Русі, яка завдяки географічному розташуванню, виконувала роль берегині європейської культури, що було можливим лише за умови мудрої організації всіх структур державного механізму. Не випадково князь Ярослав отримав назву Мудрий («софійний») і став засновником головної святині України – храму Святої Софії в Києві, бо проводив мудру державну політику, яка зберігала єдність і цілісність Київської Русі. Таким чином, софійність є культурно-історичним та світоглядним принципом української ментальності, що відбилася в історії, культурі, мистецтві нашої країни, в різних аспектах соціокультурного життя українця як *homo muralis* – «людини премудрої», яка довготривалий період захищала Європу від монголо-татарів, турків тощо.

Ментальні складові в теорії етноментальності доповнюються категорією сигнатури, що «являє собою знаковий комплекс, що символізує смислові константи духовної культури певного етносу, краю, регіону. В сигнатурах унаочнюється, візуалізується ідейно-естетична домінанта «культурної душі», світоглядно-ментальний стрижень філософії та етносфери етнокультури...» [92, с. 7]. Аналізуючи вплив ментальності на формування національного виховного ідеалу, не можна оминати увагою сигнатури Спаса і Софії, які є взаємододатними і символізують єднання двох духовних першопочатків – Божественної Премудрості та Преображення – в культурній історії українського народу. Враховуючи їх роль у культурному середовищі Києва і Чернігова, дослідники розтлумачують ці духовні першопочатки як єдність гендерних начал в українській культурі. Привертає увагу у цьому зв'язку твердження дослідника В. Личковаха: «Жіночий червень української ментальності (софійність) доповнюється чоловічим стрижнем (спасіння, рятування, оборона), що відповідає єднанню хліборобського, селянського, породжуючого начала української душі з лицарсько-козацьким, захисним. Тому українці – не тільки «народ жіночий», як вважає Г. Грабович, а народ з яскраво

вираженими двома гендерними характеристиками, котрі закладалися з історії Трипільської культури, Київської Русі, Козаччини, національно-визвольних змагань. Починаючи із прийняття християнства, вони втілились у сигнатурах та архітектоніці храму Святої Софії у Києві (1037 р.) та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1036 р.), які зводили, відповідно, Ярослав Мудрий («софійний») і Мстислав Удатний («мужній», «хоробрий») [37].

Софійність втілилася в образі билинного богатиря Іллі Муромця.

Отже, на нашу думку, билини є цінним джерелом вивчення давньоруської концепції підготовки майбутнього лицаря.

Постать героя-визволителя у змісті народних дум та історичних пісень.

Такі поняття, як «героїка», «героїчне» в міфологічному мисленні кожного етносу формувалися протягом багатьох століть, упродовж яких відбувалися величні, історично значущі події, які осмислювалися і фіксувалися нашими пращурами саме як «героїчні».

Реальні історичні герої та їхні фольклорні образи є результатом як власне історії, так і її трактування в народному епосі, проте важко піддати сумніву їхню належність як об'єктів славлення до загальноукраїнського морального абсолюту. У національному бутті реальна постать героїчної особистості, її історичний та казковий, пісенний, обрядовий образи хоч і не тотожні, проте певною мірою взаємозалежні й корелятивно пов'язані один з одним.

На думку М. Шлемкевича, український епос обертається не в уявному, а в історичному світі. «Ми не герої уяви... Український епос не намагається пластично їх [особи і факти] зобразити, але занурює їх в українську душевну праматерію, в ліричну пісенність, і тоді виймає їх звідти переображеними і перетопленими в чудовному горнілі розспіваної, емоціональної настроєвості... Від початку, від заспіву і закликку Бояна, через усі ліричні вставки аж до їх верха в плачі Ярославни, маємо докази такої творчої роботи в верстаті нашої душі. Про думи нічого й говорити: – вони стікають ліричністю і пісенністю. – Так постає все велике української культури. Без музики – казав Тичина – в Україні революції не зробити. Найбільша духовна революція України, її християнізація, відбулася під впливом співу. Так хоче переказ і є щось суттєво українське в ньому, тим більше коли він є тільки задуманою історією» [173, с. 50]. С. Мишанич справедливо зауважує, що «для створення усного літописання про свого героя народ вибирає не якийсь окремий жанр, а використовує усі досягнення розповідної і

пісенної традиції, прагнучи до найбільш повного розкриття всіх граней його характеру, йдучи шляхом стабілізації його біографії, властивої ідеальним народним героям» [107, с. 174]. Кількісний відсоток вимислу і реальних історичних фактів з життя народних героїв у різних жанрах усної народної словесності різне, що зумовлюється популярністю героя, його соціальним статусом, загальним станом фольклорної традиції в регіоні, повнотою записів тощо.

У ході вивчення національної специфіки образу героя-патріота нас цікавили народні думи та історичні пісні, бо саме в них яскраво втілилась бурхлива історія українського народу, надзвичайні злети героїки та його високі морально-етичні ідеали. Найважливішими рисами народних дум та історичних пісень дослідники вважають героїку, реалізм і силу кобзарських традицій [116]. В українських думах знайшли своє втілення архетип героя-захисника, героя-патріота, своєрідне прочитання моделі світу, вшанування святості родових взаємин, мотив переходу від одного соціального стану до іншого через обряд ініціації.

Підкреслимо, що риси української національної вдачі передаються до наступних поколінь під впливом таких факторів, як багатство землі, історична доля, впливаючи на кожну людину впродовж її життя. За словами Б. Цимбалістого, «хліборобське населення, розташоване на якомусь пограниччі, нагло знаходиться перед небезпекою постійної інвазії. Населення змушене до оборони. Коли це триває протягом кількох поколінь, настає зміна вдачі. Потреба оборони стає складником національної ідеології і традиції. Життя мусить проходити в постійній чуйності, в напруженості і активній постанові, як теж у суворості. Населення мусить бути готове кожночасно вхопити зброю. Все це відбивається в змінній ментальності і поведінці батька, старшого брата та інших дорослих. Доростаюча дитина підсвідомо починає взоруватись на типі завойовника. Так теж під постійною загрозою кочовників, міг витворитись в Україні XVI–XVII ст. козацький тип, тобто тип вояка-хлібороба» [150, с. 41]. Таким чином, ці фактори формують кожного. Усі ці зміни відбиваються в поведінці, настанові, ментальності.

Козаччина здійснила вагомий вплив на появу героїко-історичного фольклору й зумовила потужне піднесення національно-визвольних змагань українського народу. На думку О. Субтельного, саме козацтво українське суспільство сприймало не лише як «...борців проти мусульманської загрози, а й як оборонців від національно-релігійного та

суспільно-економічного гноблення польської шляхти. Поступово виходячи на провідне місце в українському суспільстві, козаки стали брати дедалі активнішу участь у розв'язанні цих ключових питань українського життя, на кілька наступних століть забезпечивши українське суспільство тим проводом, який воно втратило внаслідок колонізації української знаті» [143, с. 136]. На історичних фактах героїчної боротьби козаків виникли думи та історичні пісні, народні оповідання, у яких відбувалося осмислення найважливіших епізодів національно-визвольних змагань українського етносу.

Для виконання оборонних функцій українці створили новий тип ідеального героя – лицарський, який увібрав у себе найшляхетніші риси богатирів, утверджуючи українців як сильних і мужніх людей. Згідно з народними поглядами, окремі козаки навіть зовні подібні до епічних героїв. У героїчному фольклорі поширений мотив нерозривного зв'язку козака з рідною землею, яка дає сили, боронить від смертельної зброї.

У боротьбі з нападами козаки уславилися винятковою мужністю, що яскраво виявляється в таких найдавніших історичних піснях, як «Пісня про Байду», «Ой Морозе, Морозенку», «Козак Голота», «Івась Удовиченко, Коновченко» та ін. Безсумнівною є думка, що «козак – це насамперед воїн, борець, подвижник, великомученик, аскет. На святий вітвар Вітчизни він клав усе: і родинний затишок, і справу виховання своїх дітей, і своє господарство, і добробут, здоров'я, і навіть своє життя. Смертельна небезпека, що постійно підстерігала козаків, безперервні походи і жорстокі битви, аскетичне, повне злигоднів життя виховували в них, образно кажучи, могутній характер і титанічну волю» [82, с. 21].

У жодного слов'янського народу, зазначає Г. Нудьга, національний історичний епос не міг так вільно і так своєрідно розвиватися, як в українців, жоден народ у своїх співах не зберіг історію, так захоронену від міфу і казки. Так, навіть те, про що історія, літописи, які зберігаються в монастирях, не дають жодної довідки, – відтворилося в народних піснях неспотвореним і справедливим [116, с. 48].

У думках та історичних піснях інтереси Батьківщини та рідного народу ставляться понад власне життя. Це знайшло відображення у багатьох зразках однієї з найвідоміших козацьких пісень – пісні про Байду, яка набула серед українців особливого поширення. З цього приводу М. Максимович відзначав: «Південноросійські співаки, і через чотири століття після Бояна, славили подвиги хороброго товариства козацького і Українських витязів, меж якими були і князі російські, як

наприклад, князь Дмитро Вишневецький, що загинув такою дивною смертю в Цареградї (1574 року) і оспіваний в народї й донинї – під іменем лицаря Байди» [100, с. 11].

Дмитро Вишневецький – втілення ідеалу фізичної і духовної стійкості народного героя, його залізної витримки навіть перед найжахливішою карою, витримки, гідної наслідування, що символізує перемогу над смертю. Такий народний морально-етичний ідеал утвердився як еталон козацької поведінки в жорстокій боротьбі з татарськими, турецькими, польськими загарбниками. Його джерельною основою були тисячі життєвих фактів – шляхетних виявів героїчних вчинків, які в усній народній творчості набували подекуди перебільшеного характеру, в крайньому випадку – у нашому сприйманні.

Твердим і мужнім українським героєм постає і Морозенко. Пісня «Ой Морозе, Морозенку» розповідає про грабіжницький набїг кримських татар на українські землі, результатом якого став бїй із одним із загонів Богдана Хмельницького. Під час бою татари розбили козацький загін і полонили, а потім стратили його ватажка. Перед нами постає справжній образ героя – патріота, який віддав своє життя за світле майбутнє рідної землі. Його подвиг назавжди закарбувався в народній пам'яті.

Наступний зразок – історична пісня «Козак Голота», у якій ідеться про українського лицаря – захисника рідної землі від татарської навали. Духовний аристократизм героя виявляється у його зневазі до матеріального, заперечення ідеї гедонізму тощо. Непевне існування українців ставило під сумнів надїю на спокійне, щасливе життя. В таких умовах зневірена людина переживала «екзистенціальне відштовхування», тобто здійснювала перехід від нижчої тваринно-природної (прагнення особистого щастя і задоволення) форми буття до вищої «екзистенціальної» форми [85, с. 713]. Наслідком цього стало сповїдування ідеї чи ідеалів, які виходять за межі реального життя. Таке піднесення проявилось у лицарсько-козацькому типові людини, про який О. Кульчицький пише: «Під впливом історичних чинників у козацтві центр ваги переносився з існування, з турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання «оборони віри» як «потоїбічної трансценденції» і земних «поцейбічних вольностей» української людини» [85, с. 713]. У козаків вищезгаданого типу сформувалася відраза до грошей, багатства, ситого життя («Козак, душа правдивая, сорочки не має», «Хто любить піч, тому ворог Січ»).

Українське колективне несвідоме пов'язує архетип козака-героя з лицарсько-козацьким типом людини, найвищим втіленням вербалізації якого є образ святого Юрія Змієборця, що найбільше шанувався запорізькими козаками.

До такого типу належить і лицар Голота. У смертельній битві з ворогом козак Голота показав себе відважним, хоробрим, мужнім, шляхетним, щирим і рішучим воїном.

У думі «Івась Удовиченко, Коновченко», оспівується героїзм українських лицарів, що виявляється в таких рисах, як рішучість, войовничість, хоробрість, відважність, патріотичність, шляхетність, порядність, мужність. Козак має твердий характер, чим зумовлюється непохитність його мети.

Внутрішній стан героя спрямований на боротьбу за рідну землю. Івась Коновченко має тверду мету «слави-лицарства достати», і саме цим він звеличує й утверджує місію воїна-захисника. На формування духу героя впливали його волелюбна натура, бажання боротьби, що переконувало його в правильності обраного сенсу життя. Однак, з іншого боку, він недисциплінований, мислення його суперечливе, ідея свободи та вияв індивідуальності затьмарюються горілкою. Варто сказати, що козацький звичай не дозволяв, щоб лицарі йшли на виконання обов'язку перед Вітчизною «нечистими». Саме тому козацька мораль вимагала точності, прискіпливості та рішучості вчинків. Знівелювавши ці принципи, Івась порушив і святість обов'язку перед товариством, що спричинило його смерть.

Життя воїна-героя складається із злетів і падінь, перемог і поразок. «Слава, вірний супутник козака-лицаря, з лівого боку його коня, а Смерть, постійна посестра звитяжця – по праву руку, а над ними постійно кружляють звитяга, мужність, хоробрість, доблесть...», – такі поетичні рядки зустрічаємо у Ю. Фігурного, автора праці «Історичні витоки українського лицарства» [157, с.171]. Ці слова ніби пояснюють фінал думи, що звучить як гімн козацькій героїці, тому що людина смертна, однак смерть воїна Коновченка не пропаде «поміж козаками». Смерть героя «лише звеличує козацьку славу, страшить ворогів і підіймає на бій молоде покоління» [157, с.171].

Таким чином, незважаючи на деякі відхилення у сприйнятті святості обов'язку перед громадою, найсуттєвішим у характері Івася Коновченка виділяємо високу суспільну свідомість, відданість національній ідеї, яка зрештою приводить до консолідації козацтва.

Однією з найголовніших засад козацької свідомості була духовність. Особливе значення для нашого дослідження має думка авторів праці «Українська козацька педагогіка і духовність»: «Українська козацька духовність – це історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила й у своєму способі життя відобразила найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду та ідеології... Це поняття розкриває людину-українця як активного діяча історії свого народу, господаря рідної землі і держави, володаря, охоронця і примножувача національних матеріальних і духовних багатств» [82, с.41].

Козацька духовність виражається у вірі, надії і любові до всього національного, родоводу, батьків, повазі до загальнолюдських здобутків, гармонії істини, добра і краси. Складовими елементами козацької духовності були «презирство і ненависть до всього, що гальмує розвиток рідного народу, обмежує його можливості і перспективи, прагнення й уміння долати перешкоди, які стоять на шляху до утвердження волі, свободи особистості і народу, незалежності України, рівноправності всіх націй» [82, с. 41].

Беззаперечним є твердження, що у період довготривалих воєн і небезпек релігійність особистості досягає свого піку. Віра в Бога була серед українських козаків глибинною і визначальною: «На вершині козацької духовності були Бог і Україна, а непорушними підвалинами її були ідеї любові до рідної землі, народу, пошани до волелюбних заповідей дідів і прадідів» [82, с. 42]. Ця віра допомагала українським лицарям виживати в надзвичайно складних життєвих ситуаціях, перемагати ворога, у здоров'ї повертатися на Батьківщину, де прийнято було виявляти щедрість на знак подяки Всевишньому.

Глибока релігійність українців поєднується із надзвичайним патріотизмом. Г. Ващенко, аналізуючи ідеал людини в народній пісні, зазначає: «В душі його [українця] органічно поєднані глибока віра в Бога і любов до «народу християнського». Для нього Бог і Батьківщина – найвищі блага» [19, с. 124].

Патріотичними почуттями відзначається і зміст думи «Хмельницький і Барабаш», яку було записано П. Кулішем 1853 р. у Чернігівській губернії від А. Шута та А. Бешка. Майбуття нації Богдан Хмельницький убачає у твердій владі. Він має стійку позицію: його патріотизм породжує великі поривання. Любов до рідної землі у гетьмана надзвичайно шляхетна, і тому єднає його з народом. Турецька віра для Хмельницького чужа, а тому не сприяє збереженню нації і не

стає умовою національного розвитку. Він має непересічну позицію: «Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подавати» [155, с. 266]. Протилежну думку має Барабаш, бо не хоче «козакам козацькі порядки давати» [155, с. 266]. Він переймає чужорідні цінності, яким підпорядковує свої дії і вчинки зрадницького характеру.

Головні герої думи – сини одного народу, проте переконання у них різні. Богдан Хмельницький ненавидить ворогів і має намір рішуче обороняти рідний край. Саме тому він і посилає слугу до пані Барабашевої, щоб той «Королевські листи до рук приймав» [155, с. 164]. До Бога гетьман залучає і козаків, щоб вони від «сна уставали, руський очинаш читали, на три часті розбивали, ляхів, мостивих панів упень рубали» [155, с. 266]. Духовною основою таких дій є віра, яка, на думку Д. Яворницького, є єдиним якорем «порятунку в усіх випадках, якою б неминучою не видавалася небезпека, якою близькою не була б смерть» [182, с. 192].

Козаки заслужили вічну любов українців, велику повагу і невмирущу пам'ять молодих поколінь. «Святі лицарі», «захисники Вітчизни, материзни і дідизни», «визволителі з турецької і татарської неволі», «лицарі честі і звитяги», «наші невмираки, характерники», «захисники волі і свободи», «славне Запорожжя», – найвищі характеристики дали українці героям-запорожцям [82, с. 7].

Отже, козаки були гідними нащадками героїко-патріотичних традицій своїх предків богатирської епохи в історичному поступі. Яскравим прикладом козацької духовності була ідея, яка вміщувалася у величому понятті «слава». Це лицарське поняття ще донедавна вживалося рідко, однак сьогодення показало, що в нашому суспільстві виявилось багато співвітчизників-патріотів, які місткий, історично виправданий зміст поняття «слава» спроектували на події власного життя.

Значний пізнавальний і виховний потенціал цього поняття відзначено авторами праці «Козацька педагогіка і духовність»: «...із його відродженням, засвоєнням молодими поколіннями його багатогранного змісту і високого національного смислу, героїчного пафосу буде відроджуватися в усьому світі добра і гучна слава козацтва, всієї України, все вище підніматиметься планка духовності кожного українця» [82, с. 51].

У згаданих вище зразках усної народної словесності українці ідеалізували власних героїв, відмітаючи несуттєві штрихи, які б могли занизити їхню гідність. Гайдамаків наділено чеснотами, якими, на

думку народу, повинен володіти ідеальний ватажок повстанців. Оспівуючи своїх найкращих синів, люди наділяли їх надзвичайною силою, відвагою, розумом – рисами, за допомогою яких неминуче буде повернуто втрачену землю, волю, славу козацького війська.

Ідеалом чоловіка в українській фольклорній пам'яті постає воїн-козак, лицар, духовний аристократизм якого є прикладом, взірцем для молодих. Ідеальна модель людини-громадянина-патріота вимальовується вже в материнській поезії колискового циклу.

До лицарських чеснот належала здатність до самопожертви в ім'я торжества правди, добра, справедливості, рідної землі. Ці чесноти в козацькій системі навчання і виховання доповнювалися кодексом лицарської звитяги, який постулював: готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли справа стосується життя рідних, друзів, побратимів, долі Матері-України; презирство і ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих заброд-завойовників; уміння доводити наукову неспроможність ворожих ідей і теорій, спрямованих на послаблення Української держави; здатність відстоювати в будь-яких обставинах життя рідну мову, культуру, мистецтво, духовні традиції, гідність і гордість свого та інших народів; героїзм, подвижництво у творчій праці і в бою в ім'я свободи і незалежності України; відстоювання свого права бути господарем на рідній землі, володарем національних багатств, готовність нікому не давати на поталу своєї материзни і дідизни; здатність і готовність займатися постійно, в тому числі в години можливого лихоліття, народотворчою і націотворчою діяльністю, будівництвом і зміцненням Української держави [82, с. 99 – 100].

Таким чином, незважаючи на значний фантастичний елемент у змалюванні образів позитивних героїв казок, у всій своїй діяльності, подвигах, спілкуванні з іншими персонажами вони постають як цілісні людські характери, виразники кращих чеснот українського народу. Герої послідовні у своїх діях, понад усе ставлять честь, справедливість, вірність обов'язку перед родиною, етносом, Батьківщиною. Вони ведуть боротьбу проти зла в усіх його проявах і завжди перемагають. Таким сподівалися бачити своє повсякденне життя наші прабабки, такими – сильними, мужніми, чесними, надійними, справжніми лицарями, до кінця відданими справі боротьби за правду, – прагнули почитати вони своїх героїв. Усе це й визначило ідейне спрямування, характери образів героїв-добротворців фантастичних казок.

Установлено, що герої билин – це реальні люди з незвичайними можливостями, вміннями, великою силою. Своєрідні риси героїв народного епосу, обумовлені специфікою життя давньоруського періоду, відображають національні особливості культури та моралі наших пращурів. Відвага, широта душі, надзвичайна міць, сила духа богатирів є неначе скарбницею давньослов'янської культури. У героях билин знайшли втілення потенційна енергія і сила, необхідна для реалізації великої історичної ролі Київської Русі, а також окремі елементи світогляду давніх слов'ян для зображення своїх національних героїв.

З'ясовано, що в народних думках та історичних піснях втілено народне розуміння патріотизму і зради; героїчної діяльності і безславного боягузтва; самопожертви й егоїзму; турботи про співвітчизників і шкурних обрахунків; високих міжпоколінних почуттів і морального падіння; людяності і жорстокості; волі і неволі. Народні думи та історичні пісні – це яскравий матеріал для розуміння добра, совісті, високої моралі та етики і того, що їм протистоїть. Відтак, враховуючи сказане вище, переконуємося, що в думках та історичних піснях представлено чіткий набір морально-духовних складових українського героїзму: бути справжнім християнином і захищати християнську віру; шанувати батька-матір, поводитися так, щоб мати право отримувати їхнє благословіння; шанувати і боронити свої сім'ю, рід, народ; прагнути бути похованим у рідній землі за національними, християнськими звичаями; любити світ Божий як відбиток того райського куточка, туга за яким стала чи не найвиразнішою рисою української словесності.

Тлумачення поняття «національна героїка» зводиться не лише до розуміння національної специфіки образності у словесних текстах, вона містить насамперед духовну, іноді – навіть езотеричну складову: ментальні ознаки розглядаються як енергетичні субстанції, глибоко вкорінені в прадавнє українське архетипне мислення.

2.2. Образ героя в літописних та педагогічних джерелах Київської Русі (XI – XIVст.) як духовно-моральна субстанція виховання елітарної особистості

Національна специфіка українського героя стає зрозумілою у процесі детального аналізу першоджерел розвитку вітчизняної педагогічної думки XI – XIX ст.

Духовна та світська педагогічна думка Княжої доби віддзеркалює особливості національного характеру русичів, зумовлені історичними та політичними подіями того часу. Саме тоді сформувалися основні риси ідеального князя-воїна, захисника інтересів свого народу.

В «Изборнику Святославовому» (1076 р.) важливою складовою ідеалу людини є освіченість. У джерелі наголошується на необхідності читання діянь святих як зразків для наслідування: «Добро есть, братие, почитанье книжное, паче всякому хрстьяну: блажен ибо, рече, испитаюштии свѣдѣния его, всѣмъ сердцемъ вѣзистють его. Чѣто бо рече: испитаюштеи свѣдѣния его. Єгда чѣтеги книги, не тыштыся бързо иштисти до другыя главизны, нѣ порязумѣи, чѣто глаголють книги и словеса та, и тришьды обраштыся о единой главищнѣ. ... То мы, братия, поразумѣим и послушаим разумныма ушима, и поразумѣим силу и поучение святихъ книг. Послушай ты житья святааго Василия и святааго Іоанна Златоустааго и святааго Кирила філософа и инѣхъ многъ святихъ, како и ти съпърва, повѣдають о нихъ рекуште, измлада прилежааху святихъ книгъ, тоже и на добрая дѣла подвигнушася» [166, с. 11].

У літописах окресленого періоду, в описах діяльності князів Святополка, Ростислава, Олега, Ігоря, Святослава, Володимира Мономаха, Ярослава Мудрого визначаються основні риси виховного ідеалу, елітарної особистості тощо:

- скромність, чесність [166, с. 11];
- милосердя до бідних, удів, калік і навіть полонених [166, с. 12];
- військова мудрість, хитрість, управність [154, с. 16], витривалість [166, с. 20], шляхетне ставлення до супротивника в бою [154, с. 25];
- хазяйновитість переможців (будівництво церков, нових міст, розподіл земельних угідь для якнайбільшої вигоди держави / князівства) [166, с. 25 – 29];
- миролюбність, дипломатичність князя [166, с. 25 – 29].

Отже, педагогічна думка того часу вважає довершеною особистість, яка прагне самовдосконалення, розвитку християнських чеснот, живе аскезою, приборкує тілесні пристрасті тощо.

Джерелом, яке віддзеркалює педагогічні погляди на мету виховання, є «Слово о законѣ и благодати» Іларіона (XI ст.). Автор створив власну концепцію формування особистості, яка базується на

принципі активної діяльності, взаємозв'язку загальнолюдського і національного, що виявляється у вихованні молодого покоління до подальшого життя за законами Божими і суспільними, пошані до старшого покоління, готовності захищати землі Руські, і тоді «внукуы твоя и правнукуы, как живутъ, как храними суть господемь, како благоухріе держать по преданію твоєму, како в світыя църквы частяты, како славяты Христа, како поклоняются имени его. Виждь же и град величствомъ сыяющъ, виждь градъ иконами святыхъ освѣщаемъ блистающеса, и тиміаномъ обѣухаемъ и хвалами и божественными пѣніи святими оглашаемъ...» [166, с. 37]. Такий погляд забезпечував міжпоколінний зв'язок – велич нащадків базувалася на величних діяннях предків, надихала тощо. Метою життя прийдешнього покоління мало стати примноження успіхів, перемог, здобутків дідів та прадідів. Обов'язковою умовою патріотичного виховання Іларіон вважав героїзацію видатних представників рідного народу, які свій інтелектуальний, моральний і духовний потенціал спрямували на розбудову і процвітання держави.

Кирило Туровський – один із найвидатніших і найосвіченіших представників літератури XII ст. – у своїх «словах-проповідях», повчаннях, продовжуючи традицію візантійської школи, запропонував власне бачення ідеалу людини. Така особистість, на думку письменника-проповідника, живе за апостольськими вченнями, прагне досягнути ідеалу Христа, усвідомлює необхідність саморозвитку, важливість смиренності, заперечує насильство і, разом з тим, здатна захистити рідну землю від іноплеменників.

У проповіді невідомого чернігівського єпископа кінця XII ст. «Слово про князів» міститься концепція ідеального князя. На прикладах образів надто шанованих у народі святих-миролюбців Бориса та Гліба, автор наставляє верхівку нації на служіння народу, показує їхню високу місію бути охоронцями цілісності держави, добродійниками рідного краю, порушує проблему співвідношення влади і свободи. «...Познайте, князи, своє величество и свою честь. Князя дѣда мате святого Володимера, привѣдѣша к богу тысяча тысячами тѣмы тѣмами душъ праведныхъ; Давидъ Святославичъ... ни с кѣм не имѣаше вражды; аще кто нань рать въздвигнень, он же покорениемъ своимъ рать уставляше. Аще кто кривду створяше в нему от брата, он же все на собѣ притираше, кому ли крестъ цѣловаше, в весь животъ свои не ступаге, аще кто к нему не исправляше цѣлованиа, он же єдинако исправляше;

никого приобидѣ, ни зла створи. Братья же его, видяще тако суща, вси слушахуть его, яко отца, и покоряются ему, яко господину», – доводить автор необхідність мирного співіснування князів, окреслює образ досконалого правителя [166, 41]. Лише така людина здатна подолати плетиво непорозумінь і міжусобиць між князями, що спричиняють біди на Русі. Природа людської особистості трактується у проповіді-промові як морально-духовна субстанція.

Агіографічну суть має «Сказаніє про Бориса і Гліба», особливістю якого є намагання наблизити особистість до Всевишнього, а разом і всіх русичів: ««Род правых благословиться», рече пророк, «и сѣмя их в благословеніи будеть» [166, с. 43]. На думку М. Грушевського, метою агіографічних творів було прагнення діячів церкви пропагувати власні «оповіді» про «богатирів не крові, а духу, тих, що страждають для Бога, спасаючи свою душу, zarazом вимолюють у Бога, своїми подвигами, ласку і щастя своєму «отецтву», стоячи на неустанній сторожі в боротьбі з диявольською силою, яка ходить неустанно навколо християн» [41, с. 103]. Таким чином, формувався ідеальний богатирський образ, який наділявся не тільки надзвичайними фізичними та моральними якостями, а, перш за все, духовними, підносячи його до рівня святих.

Ідеальний образ керівника держави задекларовано у «Повчанні» Володимира Мономаха, в якому окреслюється ідеал особистості історичної доби (людинолюбство, працелюбність, релігійність, доброчесність).

Джерело відображає дієвість поєднання світського і релігійного виховання, підкреслюючи виховний потенціал християнських якостей. У творі відображено першооснови української національної педагогіки, серед яких обґрунтовано необхідність: інтелектуального і морального самовдосконалення, розвитку фізичної досконалості та формування в дітей кращих людських і громадянських чеснот, патріотизму.

У «Повчанні...» Володимир закликав молодь жити так, щоб кожен учинок, кожна справа були во славу Божу, заповідям Божим: «дѣлы 3-ми избыт грѣхов своих», князь має на увазі покаяння, сльози (тобто глибока молитва) і милостиню (не забувати про убогих, калік, удів, сиріт тощо) [166, с. 65]. Давалися поради воїнам, яких князь закликав не вбивати заради задоволення, не вести вбратовбивчі війни, «не погубляйте никакояже хрестьяны», натомість бути відважними і мудрими воїнами.

Зі світських порад можемо виділити такі:

1) поважати закони гостинності: «боле же чтите гость, откуда же к вам придетъ, или прост, или добр, или сол, аще не можете даром, брашном и питьем: ти бо мимоходячи прославлять человека по всѣм землям, либо добрым, либо злым»;

2) бути лагідним і турботливим до хворого («болного приштите»), віддавати належну шану померлому: «над мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы»);

3) любити свою жінку, «но не дайте им над собою власти»;

4) творити добро, і в першу чергу до церкви (вставати до сходу сонця з молитвою, обов'язково служити заутреню, воздавати хвалу Богу, сонцю і тільки потім починати свій мирський день);

5) багато працювати, любити працю і привчати до неї змалечку;

6) («страх божий имѣйте више всего») – жити за законами Божими [166, с. 67 – 68].

У «Галицько-Волинському літописі» ідеалом людини є особистість із розвинутими патріотичними чеснотами, риторична, високодуховна, смиренна, толерантна, мужня тощо. Зразком мудрого, довершеного правителя автор вважає «добровірного» князя Володимира Васильковича: «рѣчь же бѣшеть в немъ тольста и устна исподняя дебела, глаголаше ясно от книг, зане бысть философ велик, и ловець хитр, хоробор, кроток, смирен, незлобив, правдив, не мѣздоимѣць, не лжив, татѣбы ненавидяше, питья же не пи от возраста своего. ... Мужество и умъ в немъ живяще, правда же и истина с нимъ ходяста, иного добродѣанья в немъ много бѣаше. Гордости же в немъ не бѣшею зане уничижена есть гордость пред богом и человекы: но всегда смиряше образ свой, скрушеным сердцемъ и воздыхание от сердца износя и слезы от очью испущаше» [166, с. 87]. Повчання для нащадків, зразки для наслідування знаходимо у таких словах: «покаяние Давыдово приим, плачяся о грѣсех своих, возлюбив нетлѣнная паче тлѣнных, и небесная паче временных, и царство со святыми у вседержителя бога паче претекущаго сего царства земнаго; и чести тя обѣщника господь на небесех сподоби, благоухрѣя твоего ради, еже имѣ в животѣ своемъ...» [166, с. 87].

Образ князя в літописі поєднує героїчний першопочаток з морально-етичними ідеалами християнського віровчення і має два виявлення: героїчно-світське (Анна – вдова Романа Галицького – і князь Данило Галицький) та філософсько-релігійне (образ Володимира

Васильковича). Він втілює найкращі риси володаря – справжній лідер, герой-воїн, який має найдзвичайну силу волі: «Съразившимся полком на место. Даниль жн выхха на передь «...». А самому Данилу болену бывшую в перси, младства ради и буести не чюяше рань бывших на телеси его. Бн бо возрастом 18 лнт, бн бо силен «...». Даниль видивь, яко крһпщһйши брань належить в ратных, стрһльцһмь крһпщь, обрати конь свой на бһгь, устремления ради противных. Бһжащю же ему и вжада воды, пивь почти рану на телеги своемь, во брани не позна ея, крһпости ради мужества возраста своего. Бн бо дерзь и храблорь, от главы и до ногу его, не бн на немь порока» [135, с. 260]. У літописному сюжеті князь набуває міфологічних ознак – сліпий, він продовжує бій. У цьому випадку сліпота підкреслює уже часткову приналежність князя до потойбіччя. Лише після перемоги до нього повертається зір, що символізує повернення до світу живих, перемогу віри християнської над поганством, утверджує високі духовні якості героя. Мотив осліплення й прозріння Данила Галицького пропагує ідею воскресіння, що почасти підіймає його до рівня святого, а, можливо, й самого Христа. Цю ідею підкріплює ще й свідчення літописця про те, що будь-яку справу, як-то бій, похід або інший державний крок, Данило розпочинає з молитви Господу. Важливо підкреслити цей факт, оскільки в інших літописах, як-от Густинський, Самійла Величка, Самовидця, провідники нації, гетьмани розпочинали будь-яку справу з молитви і прохання Божого благословіння.

Однією з перлин світової літератури, найвизначнішим зразком педагогічної думки й усього давньоукраїнського письменства є героїчна поема «Слово о полку Ігоревім». Пісня-заклик, сповнена любові до Батьківщини, власного народу, втілила роздуми автора-патріота про долю рідної землі, піклування про її благополуччя. Клич до єднання руських князів перед вторгненням половецьких військ є головною ідеєю художнього твору, якій підпорядковані всі образи й поетичні засоби. Бурхливі фантазійні сплески, поетичний талант творця «Слова...» є винятковими, що дало змогу втілити свої шляхетні переконання в потужні й автентичні художні образи.

Згідно з тенденціями орнаментального письма у поемі простежуються ознаки психологізму (радість від перемоги та пісні на честь цієї події, плачі над померлими, відображення внутрішньої боротьби героя та ін.), а також гіперболізації (князь Святослав після

перемоги над половцями змальований як стихійна сила), що переносить читача в напівфантастичну реальність.

Твір має надзвичайний педагогічний потенціал, найбільша цінність якого виявляється в патріотичній державній ідеології, любові до Батьківщини, палкому заклику князів до єдності, боротьби з ворогом лише спільними зусиллями. Пранаціональна й політична ідеї «стали вічними в Україні-Руси, бо вони ніколи не забувалися, ніколи не минали, хоч не завжди реалізувалися... Цю безсмертність ідеології «Слова», його полум'яну патріотичність якось не помічали перші дослідники пам'ятки, а власне в них безконечно велике значення її, – це заповіти українцям, а може й усьому слов'янству на вічні віки!», – стверджував І. Огієнко [118, с. 151 – 152].

Насамперед, привертає увагу читача величний образ Бояна, який з'являється на початку поеми і вводиться автором з метою вираження особистих мистецьких смаків та суспільно-політичних поглядів. «Начати же ся ти пьсни по былинамъ сего времени, а не по замышленью Бояню. Боянь бо вѣщїи, Аще кому хотяще пѣснь творити, то растѣкашеся мыслию по древу, сѣрымъ волком по земли, шизымъ орлом подъ облакы» [89, с. 356]. Така презентація образу співця зумовлена уявленням пращурів про три яруси світу та Світове Дерево як їх модель. Боян для автора «Слова» є Великим Просвітленим, бо завдяки всеохопності власного творчого доробку, перебуває одночасно в усіх сферах буття. Згідно з міфологічним ученням, вовк символізує світ Нави і має різноманітну трактовку у наукових джерелах: від «розшматовуючи здобич тварина», «звір-убивця» до «усевидющїсть, усевладнїсть, набуття певних магїчно-священних функцій, таємних знань» [726, с. 131–139]. В індоєвропейській міфологічній традиції це надзвичайно складний символ. Він, як хижак, втілює смертоносне начало, належить до потойбічного світу, царства мертвих. Історик Л. Залізник вважає, що «вовк» і давньоруське «волхв» за давньоруською транскрипцією – одне й те саме слово [56].

У багатьох народів Євразії вовк перш за все пов'язувався з культом вожака бойової дружини [106, с. 242].

Отже, можемо провести аналогію згаданого у «Слові о полку Ігоревім» князя Всеслава, який «великому Хорсові вовком путь перебігав», «людям суд чинив, Князям города городив, а сам вночі вовком бігав» [141] із билинними богатырями Волхою Всеславовичем і

Вольгою. Їхня здатність обертатися на звіра використовувалася не тільки для того, щоб вивідувати плани ворогів, а й для здобування їжі, швидкого подолання значних відстаней, можливості захопити ворога зненацька.

За свідченнями істориків, воїни скіфських загонів, які славилися своєю відвагою, сміливістю та були переважно молодими, називали себе вовками-псами [4, с. 160], а слов'янські воїни перед боєм підбадьорювали себе вовчим завиванням. За часів козацтва вовк вважався втіленням образу ідеального воїна, оборонця рідної землі та віри християнської. Вірили в те, що козацькі ватажки вмiли перетворюватися на вовка або собаку: це отаман Сірко, Семен Палій та інші козаки-характерники. Отже, образ вовка бере свій початок в індоєвропейській військовій традиції, у якій існував культ воїна-звіра, воїна-вовка.

Орел є символом неба (світу Прави, духовного світу богів), царської влади, величі, благородства, сили, мужності, Воскресіння, душі християнина, він був супутником сонячних богів [175, с. 466–468], а білка, що пересувається по Дереву, є втіленням зв'язку між Потойбіччям, Землею і Небом.

Така презентація Бояна свідчить про захоплення і преклоніння перед мистецьким талантом співця, а надто вмінням славити («свивать славы оба-попы сего времени» [141, с. 359]), тобто оспівувати героїчні дії як сучасників, так і прабатьків. Таким чином, Боян існує поза часом, оскільки поєднує риси співця старовинних часів та поета XII століття, а також реалістичну та міфологічну суть. Для давніх русичів Боян, як згодом його нащадки – кобзарі, був не просто поетом і музикантом, а, насамперед, носієм духовних заповітів предків, моральних цінностей народу, традицій, звичаїв, тобто виконував важливу педагогічну функцію, був духовним лідером війська.

Зазначимо, що автор «Слова...», закликаючи князів до об'єднання навколо Великого Князя Київського, підкреслює насамперед їхні лицарські чесноти, хоробрість та мужність тощо.

Образ князя Ігоря набув різноманітного трактування в літературознавців. Автор відзначає такі якості князя, як безстрашність, мужність, відвагу, відчайдушність, порівнює його із соколом, сонцем (загалом військову вправність руських князів автор називає вільним польотом соколів), однак засуджує нерозважливість, безвідповідальність, зарозумілість – він прагне здобути перемогу над половцями, випити води з Дону. Тому його воїни вирушили у похід –

не з метою захисту рідної землі або відсічі ворожої агресії, а «ищучи себѣ чти, А князю – славы», що, по суті, не є похвалою, а засудженням автором нерозсудливого бажання слави [141, с. 362]. Загалом автор присвячує цьому князеві лише кілька слів, коли зауважує, що перед зорями герой полки повертає. Незважаючи на невтішний результат походу, образ виписується у позитивному ключі: Ігор тікає з полону як вільнолюбива і смілива особистість. Вся Русь радіє з приводу повернення Ігоря. Характер і діяльність князя визначається історичними подіями й вказують на неоднозначність героя, який втілює як позитивні, так і негативні риси. Князь Ігор – це особа, яка відображає політичні тенденції руської політики кінця XII століття. Він мужній лицар, палкий патріот, але нерозсудлива людина, бо турбується про власні честь і славу, нівелюючи стратегічні інтереси Давньоруської держави. Заради задоволення власних амбіцій Ігор нехтує всіма пересторогами-прикметами, що відбуваються в природі – сонячним затемненням, кровавими сходами сонця тощо.

Як зауважує О. Сліпушко, «характерна для середньовічного мислення ідеалізація героїв при творенні образу фактично відсутня. Похід Ігоря подається як такий, що був здійснений без дозволу Святослава, таємний, бо князь прагнув усю славу здобути собі» [140, с. 21].

Образ героя показано у динаміці, адже переконуємося, що Ігор зрозумів власну помилку й переосмислив свої погляди: князь підтримує ідеї Володимира Мономаха і стає нащадком його замислу об'єднання Русі. Еволюціонувавши, образ князя символізує заперечення міжусобної політики династії Ольговичів, яке репрезентовано у творі спогадом про річку Стугну.

Ще один князь, образ якого ретельно виписує автор «Слова...», – Всеволод. Він справжній епічний герой, гідний ватажок сміливих воїнів, досконалий лицар, якого зображено у золоченому шоломі, на коні: «У пориві бою він забув про все: славу, смертельну небезпеку, рідне місто, красуню дружину Ольгу Глібівну. Всеволод – могутній, сміливий воїн, вірний у дружбі, але необережний у бою, недалекоглядний. Він хороший воїн, але поганий політик. В інтерпретації автора, Всеволод Тур – Буй і Яр. Така подвійна характеристика князя свідчить про надзвичайно «буйний» характер героя, порівняно з Ігорем, Ребриком, Давидом, Романом і Мстиславом. По відношенню до них автор теж використовує характеристику Буй,

але без Яр і Тур. Очевидно, ця риса характеру проявилася саме в особі Всеволода», – пише О. Сліпушко [140, с. 22]. Таким чином, Всеволод є втіленням «буйства», яким народна уява наділила героїв билин, народних оповідань тощо.

Князь київський Святослав із прихильністю ставиться до Ігоря та Всеволода, незважаючи на звістку про поразку й полон. Визнаючи, що Всеволод повинен був зберігати батьківський престол у Чернігові, Святослав визнає хоробість й закалку князів, хвалить їхню силу. Загалом образ великого київського князя Святослава здобув позитивні характеристики творця «Слова». Правитель Руської держави здійснив чотири походи на половців, у яких отримав перемогу. Він, за словами автора, – грізний. Святослава, на відміну від Ігоря, славлять морави, греки, німці, італійці тощо. Маніфестом політичних переконань київського князя й самого автора твору є золоте слово, яке втілює ідею єдності Давньоруської землі. Святослав убачає в міжусобицях князів порушення традицій, які призводять до послаблення Руської землі, а також предтечу нещастя Русі. Образ героя віддзеркалює думку автора про те, що лише в єдності держава спроможна дістати перемогу над ворогами. Але, на відміну від київського князя, який долю Руської землі пов'язує виключно із політикою князів, автор «Слова» турбується і про інтереси простих людей. Отже, для героїчної поеми характерна ідеалізація персонажів, епічна гіпербалізація їхніх лицарських якостей, що зумовлено політичними потребами, а також окремими історичними подіями.

Персонажі «Слова о полку Ігоревім» характеризуються «буйством», а надто ця риса вирізняла рід Ольговичів. Ігорь висловив бажання дійти до гирла Дону, маючи незначну кількість воїнів. Аналогічне «буйство» притаманне й князю Всеволоду, який символізує досконалого лицаря. Автор виводить Всеволода як справжнього епічного героя, гідного ватажка сміливих воїнів. «У пориві бою він забув про все: славу, смертельну небезпеку, рідне місто, красуню дружину Ольгу Глібівну. Всеволод – могутній, сміливий воїн, вірний у дружбі, але необережний у бою, недалекоглядний. Він хороший воїн, але поганий політик. В інтерпретації автора, Всеволод Тур – Буй і Яр. Така подвійна характеристика князя свідчить про надзвичайно «буйний» характер героя, порівняно з Ігорем, Ребриком, Давидом, Романом і Мстиславом. По відношенню до них автор теж використовує характеристику Буй, але без Яр і Тур. Очевидно, ця риса характеру проявилася саме в особі Всеволода», – пише О. Сліпушко [140, с. 22].

Таким чином, Всеволод є втіленням «буйства», яким народна уява наділила героїв билин, народних оповідань тощо.

Таким чином, автор, на основі правдивого відображення характерів князів Ігоря, Всеволода і Святослава, аналізуючи їхні достоїнства та засуджуючи негативні риси, прагне показати образ-ідеал як зразок для наслідування нащадків та прийдешніх керівників держави.

«Слово о полку Ігоревім» упродовж історії не раз ставало знаряддям ідеологічної пропаганди. Зокрема, під час Другої світової війни, коли німці заповнили Україну і Росію, «Слово» (особливо в Росії) використовувалося як засіб підвищення патріотизму, видавалося у величезній кількості екземплярів. «Повстанські відділи на своїх прапорах писали: «За Землю Русскую, за рани Ігореві, буєго Святославлича!». А партизанський відділ міста Рильська виписав на своєму бойовому прапорі: «Луце потяту быти, нежели полонену быти!», – зазначає І. Огієнко [118, с. 160]. Окрім цього, дослідник стверджує, що коли влітку 1944 року одна українська повстанська група пробивалася до Дніпра та знищувала по дорозі ворога, «отаман групи, підбадьорюючи своїх вояків, кликав до них: «До Дніпра Славути, щоб іспити шоломом синєго Дону!». Досягнувши Дніпра, повстанці попадали на коліна, поздіймали свої бойові шоломи, і ним напилися води з Дніпра-Славутича!... Достойні сини України!...» [117, с. 161].

Отже, образи героїв поеми зумовлені реаліями дружинного побуту кінця XII століття й віддзеркалюють світоглядні уявлення особистості означеного періоду. Головні персонажі твору синтезують фольклорні, книжні й авторські елементи, а також вміщують ідеологічну, міфологічну та естетичну складову. Створені автором «Слова о полку Ігоревім» образи символізують невмирущі ідеї патріотизму, національної волі, честі, єдності, а також прагнення утвердити національну самобутність українського народу.

Таким чином, ідеал людини у літописних джерелах та повчаннях XI – XIV ст. розкривається в аскетичному та світсько-релігійному напрямках і виявляється у виразній перевазі ідеального образу мудрого князя-володаря, воїна-захисника рідної землі, справжнього християнина тощо.

2.3. Образ героя в літописній та педагогічній спадщині XVI – XVIII ст. як християнський ідеал для наслідування наступними поколіннями

У XVI – XVIII ст. українська педагогічна думка актуалізувала питання цінності держави, обов'язку привладної верхівки та народних мас, що виявилось в підвищеній увазі до педагогічних поглядів попередніх століть, які стосувалися осмислення проблем «Людина – Суспільство – Держава». Зважаючи на суспільно-історичні зміни, в Україні в окреслений період відбулися певні перетворення і в розумінні ідеалу людини. У цьому зв'язку значний інтерес становлять переконання Павла Русина, які значною мірою позначилися на педагогічній думці України. Згідно з міркуванням автора, розвинена особистість виникає в результаті безперервного морального самовдосконалення, що призводить до справжнього добродія, яке вважав найвищою із чеснот:

Діань великих прагне Чеснота ця
Й трудів незмірних;
чи ж не тому вона,
Єдина, вказує до щастя
Справжнього й святості шлях достойним [129, с. 451].

Ідеальні герої Павла Русина поєднують патріотичні чесноти з скромністю, милосердям, поміркованістю, толерантністю, вірністю, освіченістю тощо. На думку мислителя, вагоме місце належить «героїзації», що є зразком для досягнення вічного життя на землі. Саме герой є прикладом для наслідування, сягає рівня еталона, який вивищується не внаслідок високого походження, а в результаті шляхетної діяльності.

Дещо суб'єктивне трактування має виховний ідеал І. Вишенського, який утверджував християнський ідеал через діалогічну форму, поширену в аскетичній літературі VI – IV ст., яка показувала боротьбу Бога і нечистого, духовного і тілесного. Всі матеріальні спокуси диявола довершена людина І. Вишенського відкидає, натомість обирає життя добродіє: «Прето да знаєш, діаволе, як я от тебе жоны, дому, земли дочасное не прагну, тобѣ поклонитися не хочу. Господу богу во тройци славивому поклонюся и тому единому послужу нинѣ, все время житія моего и во вѣки вѣков аминь» [166, с. 106]. В «Обличенії диявола миродержца» він розкриває власні

погляди на мету виховання, в основі якої – ідея особистості, що прагне свободи волі, удосконалює дух, відмовляється від високих чинів, пригальмовує власні тілесні бажання тощо.

У передмові до Густинського літопису (початок XVII ст.) невідомий автор підкреслює необхідність виховання патріотизму, плекання і передачі національних традицій, історичних фактів молодому поколінню засобами художніх творів. Джерело містить огляд історії України з часів Київської Русі до 1597 року включно, авторське трактування ідеалу особистості зазначеного періоду, а також засудження зрадників своєї вітчизни – антигероїв (духовенства, українських, білоруських феодалів).

Особистість князя-правителя в розумінні автора органічно поєднує риси відданого християнина (релігійність, відданість слову, жертвовність, братолюбство, заперечення гордині, смирення в ім'я інтересів народу і держави, добродійність, вірність дружині, безумовне пошанування князя, підкорення його волі) з чеснотами воїна-охоронця рідної землі (шляхетність, хоробрість, справедливість тощо) [57, с. 7 – 174]. У розділі «Про початок козаків» йдеться про традиційні вимоги до особистості козацького ватажка: «А старійшину собі обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленного, за своїм давнім звичаєм...» [57, с. 122].

Таким чином, в означеному літописі на конкретному історичному матеріалі окреслено концепцію ідеального героя, визначальною рисою якого є патріотизм у поєднанні із глибокою релігійністю.

Зважаючи на запити доби Гетьманщини, ідеал людини поповнився новими чеснотами, що демонструють козацькі літописи Грабянки, Величка, Самовидця, а також «Історія Русів». У цих творах втілилася презентація козацько-гетьманського образу довершеної особистості цього періоду, бачення авторами барокових літописів ідеалу державно-політичного керманіча. Інтерпретація такого образу набуває яскравих характеристик утверджувача української державності, національного провідника, тобто політичного лідера.

Специфіка образів героїв козацьких літописів, а також динаміка зображених у них подій, невід'ємно пов'язані із суспільно-політичними та духовно-культурними процесами означеної доби. У контексті національної історії автори літописних джерел осмислювали, фіксували та творили образи відомих історичних діячів, які відображають національний характер українців.

Літературознавець С. Єфремов вважав козацькі літописи «проблиском національної свідомості», що «відрізняються від історичних творів першої половини цього періоду... Боротьба з Польщею за волю України, потім змагання з московським централізмом за «старожитності козацькі» – усе те, що найвиразніше виявилось в козаччині, найдужче захоплює цих ідеологів нового ладу на Україні. Козаччина під час найбільшого свого розквіту заснує їм попередні події бувальщини, і бере те більшість із них про Хмельниччину – оту кульмінаційну точку національних змагань бере за вихідний пункт і початок для своїх історичних домислів» [51, с. 206].

Козацькі літописи презентують державну місію козацтва у період Гетьманщини та фіксують образ національного героя у контексті подій історії України. У літописах Самовидця і Г. Грабянки репрезентовано особистість довершеного правителя, який плекає ідею автономності України, відстоює принципи козацько-старшинського світогляду. Так, у літописі Самовидця увагу зацентровано на образі Б. Хмельницького, який усоблює необхідність захисту прав і свобод українського народу і, водночас, є охоронцем інтересів української шляхти.

У літописі Г. Грабянки постать гетьмана набула ідеалізації, презентуючи героя як мудрого державного діяча, що заклало початок формування традиційних рис в зображенні козацького ватажка. Саме інтерпретація Грабянки задекларувала образ народного героя як приклад для наслідування молоді.

Гетьман Б. Хмельницький постає в літописі як «воїн руський славний, так і неподоланий», «завдяки йому Україна на ноги стала» [51, с. 878]. Подаючи опис першої битви козаків під Жовтими Водами, автор змальовує козацького лідера як натхненного ритора, який вправно підготував козацьке військо до бою з поляками, апелюючи до співвітчизників: «Браття, славні молодці війська Запорозького! Пробила година, візьміть зброю і щит віри вашої, закликайте на допомогу Господа і не лякайтеся пихатої сили ляхів, не бійтеся хижості та страховиськ зі шкір леопардових та з пір'я страусового; згадайте давніх воїнів українських, котрі хоч і невірні були, та все ж своєю відвагою на всіх страх наганяли. З того ж тіста й ви зліплені. Синове воїнів хоробрих, явіть мужність свою. І вам вовіки-віків славу (з повеління господнього) запишуть, хай надія на Бога не посрамить вас!» [51, с. 890]. Отже, в образі Б. Хмельницького втілено сутність козацької ідеології, феномен національного ватажка, який адекватно оцінює національне буття, прагне переконати українців повернутися до

прагнень величних предків. Згідно з авторською інтерпретацією образу гетьмана герой синтезує риси історичного діяча з ідеальним очільником нації, що впродовж століть виконує роль взірця для наслідування наступними поколіннями.

Образ ідеального правителя формує і С. Величко. Модель такої особистості презентовано з позицій шанобливого ставлення до козацького товариства, серед якого визнаним авторитетом був Іван Сірко. Етичним ідеалом автора є високопатріотична, демократична особистість, яка не вивищується перед низовим козацтвом і основною метою власної діяльності вбачає інтереси Батьківщини. Автор літопису творив у період Руїни, занепаду козацької держави, що найдзвичайно актуалізувало ідею національного і державного керманіча. Рух на чолі з Б. Хмельницьким розкриває патріотичні думки та національний характер світогляду літописця, який закликає враховувати величні традиції українського народу, аби застерегти від помилок у майбутньому.

Автор прославляє гетьмана Сагайдачного як ідеального правителя – творця ідеї держави, втілення відданості Батьківщини. Літописець характеризує його як надзвичайно авторитетну особистість, яка своїми справами прирівнюється до рівня Б. Хмельницького. З точки зору Величка, Богдан Хмельницький уособлює непохитний ідеал козацького ватажка, якого наділено якнайвищими чеснотами (мужністю, сміливістю, риторичною майстерністю, шляхетністю тощо). Авторська інтерпретація образу Б. Хмельницького дає змогу вважати саме Величка творцем традиції змалювання образу ідеального гетьмана в літературі бароко.

Негативну оцінку в літописі мають постаті І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, Ю. Хмельницького, що, на думку дослідників, зумовлене недостатньою обізнаністю автора з результатами їхньої діяльності, а також необхідністю висвітлення офіційних поглядів Козацької держави на той період.

Неоднозначне ставлення викликала у Величка постать І. Мазепи. Гетьман змальовується як багатогранна високосвічена особистість із розвинутими ораторськими здібностями. Автор прагне зрозуміти причини політичної драми І. Мазепи, що зумовила трагічну долю українців, які зробили спробу оголосити своє право на Козацьку державу.

Не оминає увагою літописець і гетьмана Петра Іваненка, який виписується через аналіз історичних документів, листів, розмовідей.

Представлений у джерелі універсал Петрика характеризує його як борця проти гніту Російської імперії, неординарну особистість, вольового лідера, який має всі якості для того, аби очолити українську націю. Загалом цей образ має фольклорне підґрунтя, розкривається як позитивний, ілюструє необхідність автономного статусу України, а також тих прав і свобод, які були задекларовані ще Б. Хмельницьким.

Утіленням ідеального козака є для С. Величка Іван Сірко. Цей козацький ватажок постає у літописі як сміливий воїн, відчайдушний патріот, переконливий запорозький лідер, який прославився у боротьбі з татарами і турками. На превеликий жаль, героєві не вистачило політичної майстерності вчасно зрозуміти українські національні інтереси і співвіднести свої дії з ними. За допомогою образу Сірка С. Величко прославляє історичну роль Запорозької Січі, а також демонструє власний патріотизм та громадянські чесноти.

Життя і діяльність автора літопису також є прикладом для наслідування нащадків. Через каліцтво, спричинене тривалим ув'язненням, опинившись поза активним громадським і суспільним життям, С. Величко мав за мету дослідити і розповісти нащадкам історію українського народу, передати його велич.

Сам С. Величко писав: «Оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й не затемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощі. «...» Гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські. «...» наші козацькі літописці, наслідуючи давніх ледачих письменників, через недбальство не описали славні й великі діла своїх вождів» [51, с. 214].

Можемо стверджувати, що Літопис є витвором сили духу самого С. Величка, утіленням його любові до Батьківщини, утвердженням величі й чеснот українського народу.

Таким чином, на основі етичного ідеалу епохи Середньовіччя митець створює образ ідеального правителя – носія національних рис української нації.

Характерні риси ідеального державного керманича доповнилися в «Історії Русовъ» невідомого автора. На думку В. Шевчука, цей твір

належить до тих виняткових зразків, що попри особливу суспільну заангажованість, значною мірою впливав на сучасників та нащадків і акумулював національну енергію в бік розвитку нового рівня національної самосвідомості, став джерелом «пробудження в освічених сферах суспільства» [172, с. 7].

У творі даються характеристики князям Русі: Ользі як третій хрестительці держави; Кагану, Кию, Оскольду, Святославу, Володимирові, Ярославу та іншим «володарям, або князям руським, що воювали славою з воїнством руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні «...» нападали», – автор називає їх хоробрими [51, с. 76]. Оцінюючи діяльність князя Володимира, автор літопису підкреслює його досягнення – об'єднання окремих невеличких князівств в одну потужну державу і припинення братовбивчих воєн [51, с. 80]. Діяння Ярослава Мудрого оспівуються не тільки з точки зору релігійної «поширив і утвердив християнство», але й як творця законів, засновника шкіл, бібліотек, що характеризує правителя як освічену, прогресивну особистість [51, с. 80]. Гетьман князь Дмитро Вишневецький, на думку автора, «прославився громадянськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та громадських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був «батьком народу» [51, с. 90]. Гетьман Петро Сагайдачний зображений у літописі «спокійним правителем гетьманства, полагав у внутрішній нелад урядовий і військовий, поборював завзято уніатство, повертав з нього церкви, і в тому числі соборну Київську Софію, будував заново їх і зокрема спорудив Братський київський монастир...», тобто поряд із громадською діяльністю виступав як охоронець християнської віри [51, с. 121]. Б. Хмельницький представлений оборонцем віри, інтересів українського народу, захисником його честі, права, свободи і власності [51, с. 136]. Пророком виступає І. Мазепа, який «щоразу відзначався «...» хоробрістю, заповзятливістю та всією військовою вмільстю» [51, с. 246], якого восхваляли як «досконалого знавця військової справи» [51, с. 247], він же застерігав українців від великої історичної і політичної помилки: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути... Зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство

нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я «...» нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою...» [51, с. 272]. При цьому автор літопису засуджує його підступність, жорстокість, ненависть до «війська національного» [51, с. 248].

Аналіз тексту твору дає підставити виокремити риси, якими мав бути наділений князь: мудрістю, прагненням забезпечити мир й припинити міжусобні війни (подекуди це стає для літописця ознакою розуму того чи іншого князя); мати спокійний і врівноважений характер, оскільки тільки такий очільник держави здатний мудро керувати своїм народом та уникати небажаних помилок; бути освіченим; здатним до творення (до обов'язків державних діячів відносить будівництво, відбудову міст і церков та ін.).

Суттєвою відмінністю від козацьких літописів є те, що в цьому джерелі національний лідер втілює ідею незалежності України. Якщо в козацьких літописах образ державного лідера формується на історичному тлі, то в «Історії Русовъ» такий ідеал набуває ознак політичного характеру й утворює виразника українських національних інтересів, противника тиранії інших держав. Володар є втіленням ідей патріотизму, гуманізму, антимонархізму, антидеспотизму тощо. Автор формує ідеального героя, виходячи з його моральних, патріотичних і громадянських чеснот, наголошуючи на відмінності походження українського і російського народів.

Рисами ідеального правителями митець наділяє князя Володимира (політична далекозорість, освіченість, патріотизм, широкий світогляд, наукове мислення тощо). Гетьмана Конашевича-Сагайдачного характеризує як вправного стратега, прихильника цілісності землі Руської, захисника віри православної, відстоювача цінностей національної культури, хороброго воїна, справжнього господаря української держави. Але особливого звучання набуває образ Б. Хмельницького, який продовжив і збагатив державницьку концепцію князя Володимира Великого.

Виховний ідеал українця набув ґрунтовної розробки у творчому доробку Г. Сковороди. У генезі української національної самосвідомості, педагогічній думці, історії літературного розвитку надзвичайно важлива роль належить саме Григорію Савичу, життя та творчість якого припадає на період ідейного та морального занепаду України. На думку В. Шаяна, «дух народу на дні його політичного

упадку, в добу великої руїни своїх мрій і своєї величі, на роздоріжжі шляхів свого призначення втілюється у постать мислителя і пророка» [167, с. 3]. Втрата політичної свободи призвела до внутрішньої деструкції особистості, яка упосліджувалася в результаті неволі духовного життя. Цей період характеризується занепадом національної боротьби, «летаргійним сном нації», майже заборонаю української культури, імперською регламентацією роботи Київської академії, духовним зубожінням провідної верстви. Поява Г. Сковороди активізувала націю до піднесення її духу. «Справжнє відродження України зачинається із духа Сковороди. Це він узброює націю своїм вченням на довгі століття її боротьби» [26, с. 20].

М. Жулинський писав: «Сковорода – це духовне світло, яке висвітлює морок самодержавного абсолютизму і увиразнило шлях до самовдосконалення через освіту, знання, моральне оздоровлення української людини, а в перспективі – всього українського суспільства» [54, с. 268].

Поетична збірка «Сад божественных пѣсней» відображає духовний та душевний світ особистості, підносить її перемогу над власними слабостями і недоліками, що призводять до виникнення користолюбства, насильства та інших негативних проявів. Ліричний герой «Саду божественных пѣсней» – чутливий, одухотворений, людина свого часу, яка відчуває конфлікт між минулим і теперішнім, між матеріальним і духовним, прагне пізнати самого себе, замислюється, за словами філософа, над «внутрішніми риданнями душі» [138, с. 60 – 89].

Через «плач душі» людина входить у стан катарсису, очищується, проходить через каяття, відчуває полегшення, звільнюється від тяжких переживань, набуває позитивних емоцій, «благоговіння перед життям» (А. Швейцер) [168], долучається до високих духовних цінностей людства.

Концепція людини Г. Сковороди є синтезом запозичених мотивів із античних авторів, Біблії, давньої української літератури, гуманістичні ідеї яких (Вічність, Божественність, Незмінність, Краса, Доброта) мислитель спроектував на феноменальну особистість, що посприяло розкриттю її духовної суті. У творчості Г. Сковороди одухотворена особистість спроможна протиставити наявним уявленням власні морально-етичні переконання, нівелюючи загальноприйнятні прагнення до кар'єрного зростання, отримання військових та громадянських

чинів: «Не хочу за барабаном ити пліхнать городов». «Не хочу и штатським саном пугать мѣлочних чинов» [138, с. 60 – 89].

У вірші «Всякому городу нрав и права» Г. Сковорода здійснив лірично-поетичне опрацювання Біблії. Саме Біблія стала одним із джерел творчого генія мислителя, який на честь Книги Буття називає свою збірку – «Сад божественных песнѣй, прозябшій из зерен Священного Писанія». Образ Ісуса Христа з його свободою і чистотою, одухотворене життя, піднесення особистісної правди, увага до «серця», проблем совісті, аскетизм стали співзвучними предромантичному світовідчуванню митця. «Біблія для Г. Сковороди – це джерело загальнолюдських цінностей, наука жити за переконаннями совісті. Отож, і сама ідея Бога у Г. Сковороди – то ідея піднесеного, одухотвореного й душевно чистого світосприйняття, злету до висот людського духу, до абсолютного Сумління», – слушно стверджує Є. Нахлік [112, с. 38].

Збірка відображає думку про позакультове спілкування особистості з Богом, коли ліричний герой вдається не до молитов чи апелює до церковних посередників, а використовує індивідуальні імпровізовані сповіді-звернення. Відокремлення Бога від культу в доробку Г. Сковороди має гуманістичний, індивідуально-духовний сенс, що суголосне також сприйняттю митцем образу Ісуса Христа як оновлювача душі, внутрішнього «я» особистості («Сей Мессія обновит естество все ваше» – «Песнь 6-я» [139, с. 56]).

Філософ зміщує змістове навантаження із суспільно-політичної, громадянської діяльності особистості на її внутрішнє оновлення, вивільнення потенціалу свободи совісті, безмежність потенціалу «суверенної особистості», яку неможливо задовольнити матеріальними статками чи плотськими розвагами, а лише – силою духовного і піднесеного. Таким чином, «ліричне «я» збірки «Сад божественных пѣсней» виявляє рух від традиційного для давньої літератури образу власне автора до образу ліричного героя, котрому суджено було стати вже дітям романтизму» [139, с. 42].

Ще один аспект творчості Г. Сковороди, який пов'язаний з історичними подіями в Україні XVII – XVIII ст., однак не втратив своєї актуальності до сьогодні, – прагнення свободи та боротьби за волю, державу, віру, тобто ті категорії, які охоплюють усі сфери людського буття та відображені у національній ментальності. Як стверджує А. Пашук, «ментальність феномену свободи у філософії Г. Сковороди

полягає не лише у вимозі звільнення людини від усього, що сковує її духовне та соціальне єство, але через свободу конкретної особи й звільнення усього народу, бо шлях до свободи народу йде через свободу особистості» [123, с. 406].

Це дає підстави стверджувати, що, згідно з концепцією «істинної людини» Г. Сковороди, особистість розкривається й утверджується у власній свободі під час реалізації талантів, нахилів, здібностей, гідності, тобто всієї своєї духовно-етичної суті. Ідея свободи у творчості мислителя невід'ємно пов'язана з Богом як з Абсолютом, Першопричиною і Першопочатком існування всього суцього. «Сей есть один родник неисчерпаемый всему благу и блаженству нашему, он сам есть оное блаженство, безвиновное начало, безначальная вина, в коей и от коей все, а она сама от самой себе и всегда с собою есть и будет. Посему и вѣчна, всегда и повсему одна и одинакая, разумѣвшаяся и содержащая. Сія высочайшая вина всеобщим именем именуется Бог, свойственнаго имени ей нѣтъ» [139, с. 259].

У творі «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» філософ проводить паралелі образу Бога з «істинною людиною», оскільки тільки вона здатна оволодіти «духовною єдністю»: «... истинным человеком есть сердце в человеке, глубокое же сердце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как мыслей наших неограниченная бездна, просто сказать, душа, то есть истое существо, и суцая иста, и самая ессенция (как говорят), и зерно наше и сила, в которой единственно состоит жизнь и живот наш, а без нея мертвая тѣнь есмы...» [139, с. 49 – 50]. Дух, духовна досконалість – у розумінні філософа є основами людської свободи, тільки «духовный же человек есть свободен. В высоту, в глубину, в широту летает беспредѣльно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни» [138, с. 418].

Аналіз творчого доробку Г. Сковороди дає підстави стверджувати, що свобода людини не може існувати поза людською духовністю, вона є свободою духу, внутрішнього «Я» людини. Варто відзначити, що свобода духу є справжнім джерелом істинної мудрості, неминущих людських цінностей, прагнення досягнення ідеалу, досягнення гармонії із собою та Всесвітом.

Творчість Г. Сковороди містить міркування щодо кодексу героїчної особистості. Героїчне світовідчуття Сковороди втілювалося в його ставленні до військової справи, обов'язків лицаря тощо. У творі «Буквар миру» подано ті істини, які, на його думку, повинні стати

азбукою світу. Добре виконувати свій обов'язок можна лише в гармонії зі своєю внутрішньою природою (ідея «сродної праці»). Для тих, кому судилося стати лицарями, мислитель визначає закони героїчної етики:

– «Радуйся, Воине Христов! Сія есть Побѣда наша, побѣждающая не плоть и кров людскую, но бѣшенныя мысли и мучительные Духи. Они-то суть сѣмя, Глава и Начало всякія человеческія Злоба, а власть тмы житейскія, опаляющія Душу мертвых человек» [138, с. 427].

– «А хто воїном народжений бути – дерзай, озбройся!.. З природою скоро навчишся! Захищай земробство й купецтво від внутрішніх грабіжників та зовнішніх ворогів. Тут твоє щастя й веселість. Бережи звання як око. Що може бути солодше уродженому воїнові, як військова справа? Захистити від образи, захистити страдну й беззбройну невинність, заступатися за основу суспільства – правду – ось є його пресолодкі сніданок, і обід, і вечеря. Не бійся, з Богом легко буде тобі переносити голод, спрагу, холод, жар, безсоння, кривоточні рани і самий страх смертний, та набагато легше, ніж без нього супротивне цьому, – пізнаєш, яка сильна природа. Це воїнське горе з Богом буде тобі сторицею приємніше рангів та прибутків твоїх. Ранги носити може кожен, але діло насправді виконує той, хто має до того спорідненість» [138, с. 439 – 440].

– «...боячись умерти тілом, почнеш терпіти щохвилину душевну смерть.

Відняти від душі споріднене діяння – значить позбавити її живності своєї. Ця смерть є люта. Знаю, що бережеш тіло, але вбиваєш душу. Ця заміна є погана.

Не розумію, навіщо носити меча, коли не те сікти, на що його викуто. І не розумію, навіщо носити тіло, коли берегти, а не на те губити, до чого хто ним одягнутий» [138, с. 440].

Життя воїна, на гадку мислителя, є богоугодною справою, саме тому лицарю потрібно безстрашно боротись і вважати свою діяльність, а можливо, й загибель, жертвою Богу. Саме виконання обов'язків воїна, за Сковородою, є спасінням через страждання особистості, яка присвятила своє життя святому обов'язку захисту рідної землі. Ця ідея була життєвим кредо українських лицарів (пригадаймо слова отамана І. Сірка: «Здобудеш волю – заслужиш небо!»), які, за етикою героїчного лицарства, сприймали зраду героїчних ідеалів як духовну смерть, тобто смерть людини в людині. Таким чином, філософія Г. Сковороди

сповнена героїзму, піднесення козацьких визвольних змагань до священних висот боротьби за правду цілого народу.

Мислитель і сам був таким безстрашним речником Правди і тому зміг підняти народ із невільництва зла і несправедливості, що заливали Україну велетенським зміїним потоком. «Зміїний потоп» – один із творів Сковороди, у якому автор закликає лицарів до боротьби із Семиголовим Драконом – володарем над багатьма душами людськими. Прагнення особистої волі мислитель пов'язував із свободою духовною. «Духовний чоловік» Г. Сковороди – «відважний як лев, кроткий як голуб, міцний як адамант, в освітленні від семи духів Господніх, маючи голос, як блискавка, і зір, що прозирає всі часи, з таємницями майбутнього», – зазначає В. Барка [6, с. 99]. Сковорода був поборником волі в релігійній, моральній і громадянській сфері, терпів через це гоніння та, не визнавши деспотизму навколишнього світу, обрав для себе життя блукача.

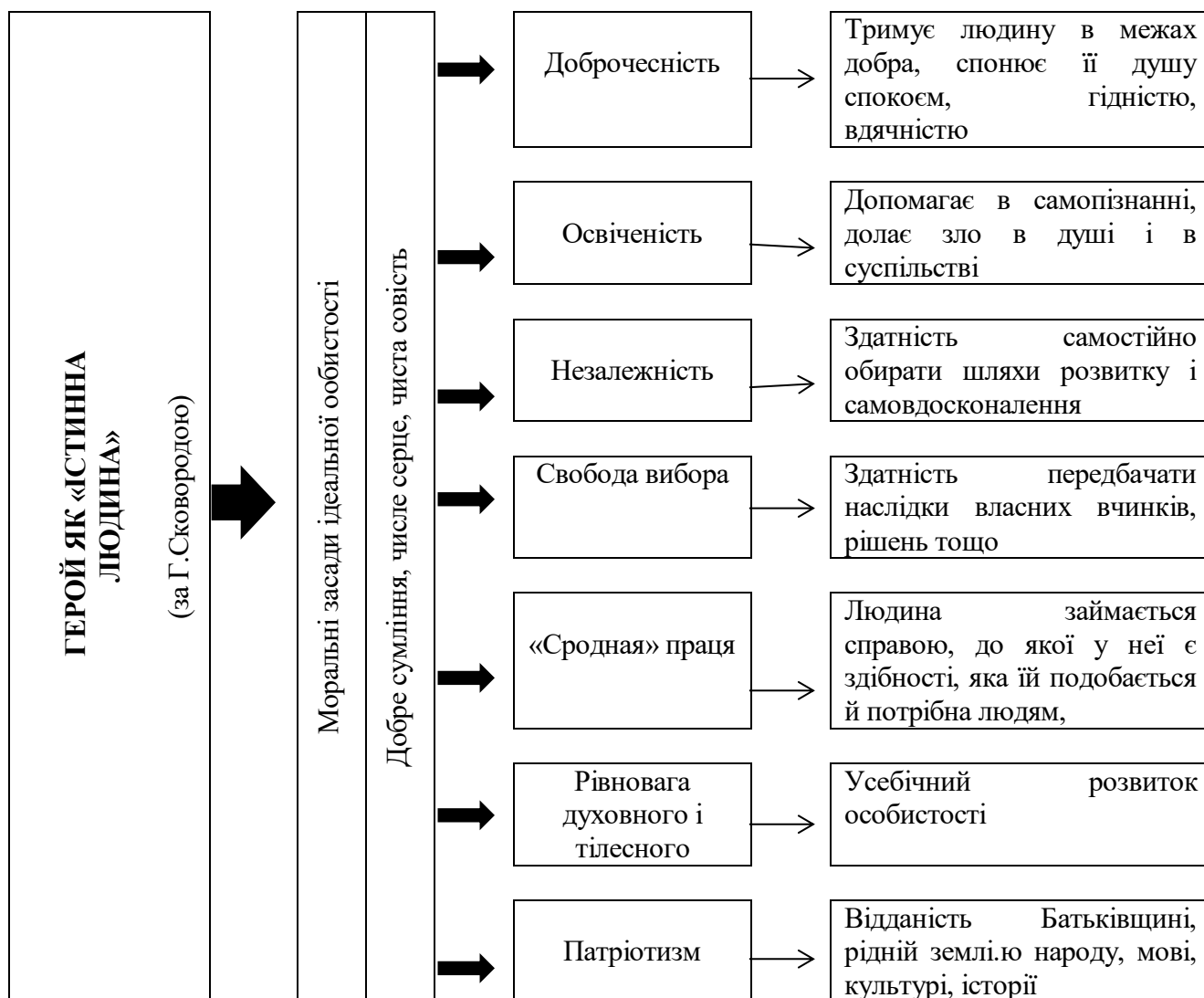
Дослідник українського національного світогляду святий отець Володимир апелює до поняття «священний героїзм», під яким розуміє героїзм, що служить найвищим ідеалам нації й людства водночас, і вважає саме Г. Сковороду творцем Ідеї Священного Героїзму у площині філософської думки [26, с. 20].

Метою виховання, за Г. Сковородою, є підготовка гармонійно розвиненої, щасливої особистості, яка прагне служити суспільству, захищати інтереси Батьківщини. Складові виховного ідеалу просвітителя висвітлено у рис. 2. 1.

Отже, творчий доробок Г. Сковороди є ретельно продуманою цільністю, що спрямована на навчання та розвиток людини. Спадщина митця містить ідеї переваги духовного і душевного світу особистості, її щастя, «сродної праці», «облагородження» серця, «екології» душі, самопізнання, морального і розумового самовдосконалення людини. Важливим мотивом творчості мислителя є патріотизм, прагнення свободи та боротьби за волю, що позначилося на ментальності української нації, а також «кодекс» героїчної особистості. Г. Сковорода був творцем ідеї Священного героїзму, що виявилось не тільки в оспівуванні козацьких визвольних змагань, а й у способі та принципах власного життя.

Таким чином, узагальнено: образ героя в педагогічних теоріях і літературних творах XVI – XVIII ст. невід'ємно пов'язаний із суспільно-політичними та духовно-культурними процесами означеної доби. Згідно з подіями національної історії, автори літописних джерел

осмислювали, фіксували та творили образи відомих історичних діячів, які втілюють національний характер українців.

Рис. 2. 3.1. Формування образу героя у творах Г. Сковороди

Зважаючи на це, розвинена особистість виникає в результаті безперервного морального самовдосконалення та поєднує патріотичні чесноти із скромністю, милосердям, поміркованістю, толерантністю, вірністю, освіченістю тощо. Вагоме місце у творах цього періоду належить «героїзації», що стала зразком для досягнення вічного життя на землі, де ідеальний герой вивищується не внаслідок високого походження, а в результаті шляхетної діяльності, сягає рівня еталона, виконує роль взірця для наслідування.

У козацьких літописах Грабянки, Величка, Самовидця, а також «Історії Русівъ» ідеал людини епохи Середньовіччя поповнився новими рисами утверджувача української державності, національного провідника, тобто політичного лідера.

Концепцію героя як «істинної людини» створив Г. Сковорода, який відсторонив змістове навантаження з суспільно-політичної, громадянської діяльності особистості на її внутрішнє оновлення, вивільнення потенціалу свободи совісті, безмежність потенціалу «суверенної особистості», яку неможливо задовольнити матеріальними статками чи плотськими розвагами, а лише – силою духовного і піднесеного. Згідно з висновками мислителя, особистість розкривається й утверджується у власній свободі під час реалізації талантів, нахилів, здібностей, гідності, тобто всієї своєї духовно-етичної суті. Ідея свободи у творчості мислителя невід’ємно пов’язана з Богом як Першопочатком існування життя на землі.

2. 4. Образ героя в художніх творах українських письменників XIX століття як виразника національних цінностей

Сьогодні для українського суспільства є характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявляється у втраті моральних орієнтирів, зростанні девіантної поведінки, збільшенні розпорошеності і диференціації українського суспільства. Цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудові на цій основі нової системи цінностей. Відтак актуалізується питання більш ґрунтовного дослідження національних цінностей, національних інтересів та цілей в контексті виховання майбутнього покоління.

Оскільки поняття «національні цінності» по своїй суті носить міждисциплінарний характер, то фахівці різних галузей знань підкреслюють у його визначенні різні аспекти. У нашому дослідженні ми звернемося до творчих доробків видатних літераторів XIX ст. І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша.

Образ українського народу у творчому доробку І. Котляревського. Добротворчі традиційні ідеали українського народу, що зберегли ментальність нації, її дух, національне розуміння прекрасного і потворного, сміхова культура втілилися в бурлескно-травестійній поемі «Енеїда» І. Котляревського. У підтекстових рядках твору віддзеркалюються історичні події, що відбувалися в Україні після знищення Запорозької Січі та ліквідації козацької автономії у 80-х

роках XVIII ст., а сама поема – яскраво виписана картина історії українського козацтва, реалій побутового життя українського народу [172, с. 51].

«На витопаному пустирі нашої історії – раптом сміх Котляревського», – зауважує Є. Сверстюк [132, с. 50], що став своєрідним викликом, протестом України проти винищення всупереч російським «реформам» та «исправленням» українського народу: «Наші поразки щоразу здавалися остаточними – нас вирубували на пні, забуваючи в кривавому п'яному газарді, що в глибинах недосяжне коріння, а в нашій землі проростає кинуте в бою зерно» [132, с. 50]. Згідно з думкою літературознавця, закон незнищенності духовної енергії вміщує силу, що «вулканила Україну століттями, сходила кров'ю, укривала могилами, а потім знову вставала, налітала вихором і зносила тимчасові палаци нових панів та перекривала припишкі чужі голоси українською піснею» [132, с. 53]. Усе це відображено в козацьких літописах Величка, Граб'янки, Самовидця, в «Історії Русів», у творах Є. Гребінки [38], М. Костомарова [73], П. Куліша [84], Т. Шевченка [169].

«Енеїда» І. Котляревського – це складний історико-літературний твір, правдива національна поема, у якій засобами дотепного, веселого слова, що поєднувалося з почуттям людської гідності, було віддзеркалено позитивні риси та вади українського суспільства XVIII ст.

«Енеїда» встановила одне з найхарактерніших джерел української літератури – неоднозначний гумор, що виявився у сатиричному осмисленні та став засобом духовної боротьби з поневолювачами українського народу.

Художній світ «Енеїди» пов'язаний не стільки із сатиричною традицією попередників І. Котляревського, скільки з найархаїчнішими пластами народної культури, що спричинило виникнення гуманістичної концепції людини. Гуманістичні ідеї «Енеїди», героїзм Енея, мужність, солідарність, патріотизм козаків беруть свої витoki з історичних традицій українського народу та оспівують моральну велич людини.

І. Котляревський вдається до ретроспективи – вільне виявлення духу українського народу в часи кріпаччини стало майже не можливим, однак душа народна продовжувала жити в героїчному епосі, піснях кріпаків тощо. Митець залучив до класичної літератури героїв відомих народних казок, дум, історичних пісень, бурлескно-пародійних творів та інтермедій.

В основі сюжету поеми – висвітлення мандрівки та подвигу славного парубка Енея та й усього героїчного козацького війська. Характеризуючи героїв поеми, О. Білецький писав: «Це люди винятково здорової і могутньої плоті, ненаситні їдці, нестримні у вживанні горілки. У них здоровенні кулаки, червоно-сині щоки, страшні, здатні перегризти й перемолоти будь-яку кістку зуби, незвичайні за здатністю вмістити будь-яку їжу животи. Це люди неймовірної сили, з залізними м'язами, громовими голосами. Коли вони вступають в бій, – а в бій вони йдуть дуже охоче, – тільки й чути хрускіт вибиваних зубів, тріск розколюваних черепів, крик і лайку, невичерпну в каскадах своїх комбінацій. Цей людський світ – апофеоз тілесності, надзвичайної витривалості, здоров'я, що вихлюпується через край, повнокров'я. Це пройдисвіти, розбишаки, волоцюги – і в той же час лицарі, герої, титани... Спробуйте позмагатися з таким народом... Тим, хто мав сумнів у існуванні українського («малоросійського») народу, Котляревський показав його як незвичайну своєю могутністю стихію» [10, с. 117 – 119].

Аналіз історичних джерел, спогадів іноземних мандрівників засвідчив, що козаки не тільки не зловживали оковитою, а навпаки, суворо карали за таке. За пияцтво під час військового походу очікувала смерть. Навіть у мирний час козака, який зловживав горілкою, чекало прилюдне шмагання нагаями. Т. Каляндрук переконливо доводить, що досить часто козаки самі розповсюджували чутки про власне пияцтво. Під час воєнних походів їм це було навіть вигідно. Підтвердження цьому знаходимо у літописі Самійла Величка, який детально описує події різдвяної ночі 1675 р., коли 15 000 відбірних турецьких яничарів спробували знищити табір, розраховуючи саме на пиятику козаків [95].

Уже в третій частині герої поеми – сильні, відважні, витривалі, – з презирством ставляться до фізичного болю, поважають старших, високо цінують військові знання та освіту. У наукових джерелах засвідчено, що козаки завжди вивчали мову народу, проти якого ішли воювати або на боці якого виступали як наймані війська. Згадку про це знаходимо в поемі І. Котляревського.

Українські лицарі не потребували матеріальних благ, а волю любили понад усе, не уявляли без неї власного життя. Козаки надзвичайно цінували козацьку славу, обирали смерть, а не рабство. У творі І. Котляревського вони презентовані під дивними іменами, але портретні характеристики дають змогу з легкістю впізнати українських

козаків-запорожців, для яких найвищою цінністю є Батьківщина, рідна земля, українські люди.

Патріотизм І. Котляревського проявляється в ідеалізації доби Гетьманщини, гордості за героїчні сторінки історії України, оспівуванні славних лицарів (Сагайдачного, Залізняка, Запорозької Січі). Троянські козаки персоніфікують багатирське величчя духу українського народу, його незнищенність, вірність обов'язку, шляхетність душі, працьовитість, чесність тощо.

Виписуючи образ Енея, автор, знавець народних традицій, разом зі своїм героєм проходить усі етапи становлення ідеального воїна-ватажка. Уперше зустрічаємося з Енеєм на початку твору, де він «парубок моторний і хлопець хоть куди козак» [70, с. 7], «на аркані жеребець», «псяюха», «Каїн» [75, с. 16 – 18].

Поема закінчується перемогою українського лицаря над Турном, що свідчить про віру митця у воскресіння української держави. Сучасні літературознавчі дослідження дають змогу зрозуміти образи «Енеїди» І. Котляревського: Еней – узагальнений тип козацького ватажка; троянці – українські козаки; Троя – це Україна Гетьманської доби, яка розкривається у трьох іпостасях (дійсний стан українських земель, нова Козацька держава, Біле місто або майбутня потужна, сильна Україна) [172, с. 669] (Додаток В5).

І. Котляревський наприкінці поеми, знову ж таки, вкладаючи слова в уста героїв твору, зокрема хана Діоміда, з глибокою пошаною говорить про Енея-«богатиря»:

Вам треба б перше	Щоб лучче помирився з ним.
придивитись,	Гай, гай! Де діти єсть такії,
Який то єсть Еней козак!..	Щоб кудрі батькові сідії
Проти Енея не храбруйте,	Найвище ставили всього?... [368, с.
Для нас здається він святим;	161].
І так Латину розтолкуйте,	

Передрікаючи зміни, які відбудуться з Енеєм, автор наводить передбачення чаклунки:

Енею годі вже журитись,
Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід... [368, с. 72].

Таким чином, герой побудує могутню державу, де люди будуть жити, «як в раю»:

Покіль не будуть ціловати
Ноги чиеїсь постола... [368, с. 72].

Образ героя у творчості Т. Шевченка. Світ художніх образів Кобзаря витворено на основі на духовної матриці, де фольклорні ремінісценції виконували роль морального підмурівку високодуховного накреслення Батьківщини, у якому традиційно непорушними залишаються лише окремі християнські й загальнонародні принципи. Переважну ж частину змістового навантаження творчого доробку Т. Шевченка становить проект соціальних реалій і майбуття, що втілює перехід його переконань із духовної площини до царини соціальної дійсності.

Завдячуючи фольклорній пам'яті, Т. Шевченко став виразником національних цінностей у сфері художнього мислення як свідомо своєї діяльності і переконань творча особистість. На думку Н. Малинської, авторські духовні постулати Шевченкового генія жилися народними думами, які склалися в процесі вірувань у непересічність інституту сім'ї, силу батьківських проклять і молитов, «райськість» рідної землі, смерть поза межами якої страшніша над усе [101]. Провідні думні мотиви, закодовані у співі кобзаря-поета, мали привнести в душу злагоду й спокій, уберегти від гріха, неправди, лихих вчинків (пригадаймо думу «Про Олексія Поповича»), що звучить у мріях і заповідях Т. Шевченка з надзвичайною силою.

Ці риси Шевченкової поезії відзначав М. Костомаров у критичній статті, присвяченій виходу у світ «Кобзаря»: «Вона [поезія] спонукає визнати, що напрацьоване народною думою не зникне, воно повинне обладнатися в інші образи і призвести до інших явищ у розумовому й діяльносному житті народу... Те, що безплідно завмирало як залишок безслідної старовини, яка вижила з сил і разом із розуму, повинно стати моральною силою, що пробуджує народ до подальшого саморозвитку» [74, с. 228].

В особі Кобзаря втілилися ідеї правди та справедливості, а надприродна присутність митця в його творах підсилила живучість його слова й одночасно культ його творця. Варто пригадати античну Грецію, де культ героїв зосереджувався на могилах безстрашних борців, переможців в ігрищах, великих законодавців й геніальних поетів. Вважалося, що після смерті вони ставали геніями-опікунами місця власного поховання. Вірили в те, що за потреби вони можуть встати і боротися пліч-о-пліч з оборонцями рідної землі [71, с. 17].

Могила Т. Шевченка теж стала осередком культу. Особливі обставини його поховання призвели до поширення в народі уявлення про богатиря-лицаря, який спочиває на горі над Дніпром як герой-

опікун краю. Могила стала місцем прощі подібно до Києво-Печерської Лаври з її почитанням великих подвижників-богоугодників.

У народному світогляді геній-опікун Т. Шевченка набув рис билинного героя-богатиря. Народний кобзар Іван Іванченко відтворив образ митця, використовуючи засоби билин і дум. Коли маленький Тарасик відчув у собі віще серце, то попросив у стокрила-орла золоту кобзу.

Образ співця героїчної слави, волелюбних ідей, виразника сподівань народу проходить через увесь творчий доробок Т. Шевченка. Вже у ранній період його творчості цей образ був одним із провідних. Поет підніс народних співців-кобзарів як творців і носіїв мистецтва, як виразників естетичних уподобань українців на небувалу височінь.

Найвищим етапом художнього осмислення проблеми служіння співця своєму народові та ідейно-виховної ролі його репертуару є поема «Гайдамаки». Образи кобзарів у творчому доробку Т. Шевченка еволюціонують від відображення їх у романтичному серпанку до реалістичного висвітлення, заклику до боротьби з поневолювачами. «Якщо в поезії 1837 – 1840 років кобзар постає як романтичний співець героїчного минулого, який боляче реагує на життя поневоленого народу, то в поемі «Гайдамаки» це – співець повстанців, що підносить їхній героїчний дух своїми піснями. Зовсім хибною є думка деяких дослідників про те, що образ кобзаря Волоха є лише персонажем, який «допомагає поетові вводити в текст багато народних пісень», – зазначає А. Бондаренко [13, с. 56]. Привертає увагу героїко-патріотичним звучанням пісня кобзаря Волоха «Літа орел, літа сизий», яку він виконує для повстанців напередодні бою. Традиційно народний герой Максим Залізняк порівнюється з сизокрилим орлом, якого оточують віддані товариші – орлина зграя народних героїв. Залізняк наділяється надзвичайною силою, хоробрістю, мужністю. Це – справжній народний герой-богатир.

У розділі «Червоний бенкет» згадується пісня «Гайдамаки, гайдамаки, Залізняк гуляє», яку кобзар співає для воїнів уже в бою. Цією піснею Волох неначе продовжує епічне прославляння ватажка повстання, розпочате піснею «Літа орел, літа сизий».

Художнє пошанування митцем представників народного кобзарства і лірництва знайшло відгук в їхніх серцях. Дослідник В. Ємець писав, що «коли письменник Панько Куліш, який дуже шанував кобзаря Вересая, прислав йому 5 карбованців на помин Тарасової душі, то він, поминаючи його, так приказував: «Була голова –

оцей Тарас, та мабуть, уже такої не буде! Бог зародив, може, вона й мала була, я не бачив, але ж розумна. У нас, мабуть, і не буде вже такої, може, Бог кому другому дасть, а нам вже ні!»...» [48, с. 56].

Таким чином, образ співця героїчної слави – кобзаря – у творчому доробку Т. Шевченка уособлює волелюбність і мужність українського народу, твердий характер і безстрашний подвиг його в боротьбі за незалежність. Він вимальовується над сонмом повстанців, реалізуючи виняткову роль натхненника-ініціатора народної боротьби. Кобзар набуває статус ватажка чи проводиря і невіддільний від «громади в сіряках» як її благородний співець і відданий патріот (Додаток В8).

До сліпих співців зверталися з особливою повагою, називаючи їх «батько», «отчешаш», «панотець» [628, с. 67], бо були вони носіями Божого слова й історичної пам'яті українців, «абсолютного минулого», розуміли своє призначення:

- Чого, батьки, сумуєте? Дніпро на нас розсердився,
- Невесело, сину! Плаче Україна... [785, с. 132].

У поемі «Гайдамаки» відтворено картину покарання чужоземної шляхти та її прибічників, що прирекли народ на знуцання, наруги, морок і смерть. Довготривалий період поневірянь спричинив народний вибух як кару за знуцання над українським народом. Кобзар скорбить з приводу кровавих подій, він противник ворожнечі, коли один народ зажадав пожитків, горя, крові, життя іншого. Своєю поемою Т. Шевченко застерігає від плекання в серці зла, заподіяння пекельних мук, наслідки яких унаочнює в «Гайдамаках». Народні герої, змальовані в творі, – це множини, обрані здійснювати своє призначення, карна потужність лихим силам.

Лицарі-козаки у творчості Т. Шевченка виявляють високу етичну настанову. Своєю безстрашністю й співом вони ніби наближаються до потужної сили природних стихій. Шевченківський герой перемагає їх силою братнього єднання та свідомості вищого морального обов'язку визволити побратимів з неволі. Героїзм українських звитяжців свідчить про абсолютне домінування духу над матерією. Таке почуття величі набуває метафізичної значущості, оскільки призводить до роздумів: які цінності вносить людина у зміст життя. Кобзар примушує нас не тільки шанувати героїв, а й вірити разом з ними, розпалювати їхньою внутрішньою силою волю інших людей.

Художнє пошанування митцем представників народного кобзарства і лірництва знайшло відгук в їхніх серцях. Дослідник

В. Ємець писав, що «коли письменник Панько Куліш, який дуже шанував кобзаря Вересая, прислав йому 5 карбованців на помин Тарасової душі, то він, поминаючи його, так приказував: «Була голова – оцей Тарас, та мабуть, уже такої не буде! Бог зародив, може, вона й мала була, я не бачив, але ж розумна. У нас, мабуть, і не буде вже такої, може, Бог кому другому дасть, а нам вже ні!»...» [48, с. 56].

Таким чином, образ співця героїчної слави – кобзаря – у творчому доробку Т. Шевченка уособлює волелюбність і мужність українського народу, твердий характер і безстрашний подвиг його в боротьбі за незалежність. Він вимальовується над сонмом повстанців, реалізуючи виняткову роль натхненника-ініціатора народної боротьби. Кобзар набуває статус ватажка чи проводиря і невіддільний від «громади в сіряках» як її благородний співець і відданий патріот.

У поемі «Гайдамаки» відтворено картину покарання чужоземної шляхти та її прибічників, що прирекли народ на знущання, наруги, морок і смерть. Своєю поемою Т. Шевченко застерігає від плекання в серці зла, заподіяння пекельних мук, наслідки яких унаочнює в «Гайдамаках». Народні герої, змальовані в творі, – це множини, обрані здійснювати своє призначення, карна потужність лихим силам.

Лицарі-козаки у творчості Т. Шевченка виявляють високу етичну настанову. Своєю безстрашністю й співом вони ніби наближаються до потужної сили природних стихій. Шевченківський герой перемагає їх силою братнього єднання та свідомості вищого морального обов'язку визволяти побратимів з неволі. Героїзм українських звитяжців свідчить про абсолютне домінування духу над матерією. Таке почуття величі набуває метафізичної значущості, оскільки призводить до роздумів: які цінності вносить людина у зміст життя. Кобзар примушує нас не тільки шанувати героїв, а й вірити разом з ними, розпалювати їхньою внутрішньою силою волю інших людей.

У козацьких постатях Т. Шевченка втілено ідеальні лицарські цінності (честь, гідність, слава, воля), які характеризують особистість з точки зору її благородних потуг. Такі чесноти поет вбачає в Байді (з пісні про Байду), який не зрікся своїх переконань навіть під час страшених тортур. Незламний дух Байди він повертає до життя у титареві з поеми «Гайдамаки», який мужньо зносить усі муки.

Лицарські чесноти втілилися в «Івані Підкові», «Гамалії», яка завершується хвалою гетьмана Дорошенка та його відданості Україні («Заступила чорна хмара»). Для героя Петра Дорошенка найбільшою цінністю й потребою є піклування про волю й добро Батьківщини, що

призводить до зречення гетьманства та героїчного рішення прийняти ув'язнення та вислання з боку Москви.

Як зазначає І. Дзюба, «важливим історичним складником подвигу Шевченка була оборона вітчизняної історії, народного патріотизму, національного почуття і свідомості від фальсифікації й розтління з боку примусової офіційної ідеології...» [45, с. 19].

Цінуючи волю, закликаючи до боротьби за неї, уславлюючи відвагу, хоробрість, самопожертву під час оборони рідної землі, Кобзар розважливо оцінює історичні події й розуміє, що українці ніколи не повернуть втраченого у чистому вигляді («...Було колись – минулося, не вернеться знову» [171, с. 127], «Од козацтва, од гетьманства високі могили – більш нічого не осталося...» [171, с. 131]). Саме тому він мріє про нову Україну, а, звертаючись до минулого, шукає коріння героїзму, волелюбства як джерела сили для боротьби за історичне право на власну Батьківщину.

За словами І. Дзюби, любов митця до України була «зряча і невблаганна», така, що «випалювала виразки», позбавлена «клянчення та специфічної занудливості бідного родича»; «висталювала тон і почуття власної гідності» [45, с. 168]. Саме тому Т. Шевченка обурювала нечутливість до достоїнства, самоповаги, рабський світогляд сучасників, і тому він пронизливо сумував за «божевіллям» благородства, гідності й честі, «божевіллям» подвигу» [44, с. 169].

На фоні всіх цих «довірених людей історії», «підніжок царських», «лакеїв капрала п'яного», «донощиків і фарисеїв» саме існування Великого Кобзря, поширення його ідей сприймається сьогодні як величний історичний подвиг. Керуючись почуттям надзвичайної любові до Батьківщини, він «сконденсував у собі ці розрізнені елементи історичного самоусвідомлення народу, вияви його живої душі, востократ помножив їхню потугу і прометеївським смолоскипом написав вогняні скрижалі своєму народові» [45, с. 170].

«Козацька слава» є найбільш поширеним мотивом творчості Т. Шевченка, який, на перший погляд, співзвучний із величною «славою» козацьких дум та історичних пісень, однак набув у митця різнобарвних змістових відтінків. Слово «слава» вживається Тарасом Григоровичем у двоякому значенні: як вираз захоплення і гордості за героїчне минуле народу («Свідок слави дідівщини з вітром розмовляє..» [171, с. 123], «...Панували, добували і славу, і волю...» [171, с. 123]), так і передає сум з приводу сучасних йому гірких реалій на рідній землі («...На нашій славні Україні, на нашій – не своїй землі...» [171, с. 14],

«Гине слава, батьківщина» [171, с. 87], «...Козацької слави убогих руїн» [171, с. 148], «...Не жди тієї слави! Твої люди окрадені, а панам лукавим... Нащо здалась козацькая велика слава?!» [171, с. 183]).

Поняття «слава» постає з глибин фольклорної, етнічної пам'яті українців як вагомий факт самоствердження й результат боротьби. У Т. Шевченка означене поняття найчастіше поєднується з мотивами волі, справедливості, правди («Наша воля і слава» [171, с. 236], «...Любіть її, думу правди, козацькую славу...» [171, с. 134]).

Герой творчості Т. Шевченка виявляється в різних характерах, постає в різних життєвих ситуаціях, але втілюється в єдиній духовній структурі. Літературознавці виділяють три жіночих різновиди Шевченкової людини (наймичка Ганна із повісті «Наймичка», Алкідова мати з «Неофітів», безіменна Відьма з поеми «Відьма») та три чоловічих (безіменний Варнак із поеми «Варнак», лицар-хлібороб, якого уособлюють батько-хуторянин та його приймак Степан із поеми «Невольник», і Прометей).

Характерною рисою Шевченкового героя є перевага в ньому емоційності, яка виявляється в довготривалій насназі почуттів. Така висока піднесеність переживань, що зосереджує емоційність найвищого гатунку, є принциповою у розумінні людини Кобзаря. «Шевченківська людина відзначається здатністю до подвигу й вольовою спрямованістю на здійснювання етичних цінностей. Цю здатність зберігає вона, незважаючи на трагічні колізії, які випадають на її долю», зазначає Д. Козій [71, с. 40].

Велич почувань відобразилася в образах матері Алкіда («Неофіти»). У творі «Неофіти» розгортається таїнство взаємозв'язку між духовною свободою і Творцем як її першоджерелом. Прославлення подвигу в ім'я Христа звучить в «Неофітах» із надзвичайною силою. Поема наскрізь пройнята християнським духом, оскільки її герой зазнає мучинецьких страждань, бо приймає вчення Творця. Таким чином, піднесене сприйняття волі як особистої, громадянської та національної незалежності зумовлює зміст творчості Великого Кобзаря. Образ матері є глибоко символічним, оскільки уособлює горе, долю й призначення України. Вона прозріває від того світла, яке проливав її син-мученик, і сама продовжує духовний подвиг віри через страждання і смерть. Великий Кобзар не тільки уславлює головних персонажів поеми, зображує, як поширюється вчення Господнє між людьми, а й заповідає християнську правду майбутній Україні, передчуваючи жахливий терор у часи становлення радянської влади.

Високою наснагою переживань характеризуються й чоловічі образи Кобзаря. Однією з типових рис його героя є рішуча спрямованість на виборювання ідей правди й справедливості, відстоювання людської гідності, готовність віддати життя за Україну. Такого героя визначає надзвичайна мужність, яка втілилася і в простій людині, і в лицарі-хліборобі, і в людині прометеївського типу.

Образ поеми «Варнак», який еволюціонує від стихійного борця за суспільну справедливість до морального подвижника, протиставляється Т. Шевченком окремим персоналіям Гетьманської України. Такими постатями є батько-хуторянин і Степан-приймак як уособлення лицаря-хлібороба в різні періоди життя людини. Лицар-хлібороб наділений виразними національними рисами й є втіленням принципу антеїзму, хлібороба-виробника, патріота, а також носієм промовистих лицарських якостей.

Лицар-хлібороб у творах Кобзаря характеризується внутрішнім ладом, непохитною відданістю як іншій людині, так і рідній землі, твердою громадянською дисципліною. У творі підносяться чесноти, що формувалися під впливом багатовікової духовної культури українців, а також зумовлені вільним громадським життям. Внутрішній лад, життя в гармонії з собою й довкіллям – неоціненна властивість предків, яка виявляється в мовленні, жестах, ставленні до життя. Виняткові вірність і громадянська дисципліна, що ґрунтуються на почутті любові до Батьківщини, мають духовний характер, що й забезпечує їхню постійність. Батько, випроводжаючи сина на Січ, із глибоким зворушенням передає в молоді руки власну козацьку зброю як символ невмирущого лицарського ентузіазму. Тут віддзеркалено моральну міць Шевченківської людини, яка дає моральну перевагу осліпленому Степанові над ворожими силами.

Найвищий щабель розвитку людини втілено у Т. Шевченка в особі прометеївського типу, яку оспівано в поемі «Кавказ», ліричних поезіях тощо. Така особистість підіймається до рівня тираноборця й, згідно з висловлюванням О. Лосєва, «політичного символу непереможної могутності завойованих і пригнічених народів у Т. Шевченка» [96, с. 278]. Така особа – це борець за гідність нації, який не знає компромісів, не змінює власних переконань та свідомо йде на муки.

У поемі «Кавказ», яка має загальнолюдське значення, викладено вражаючі ідеї митця про духовну волю та її зв'язок із вічною пам'яттю і славою Божою. «Над віками і світами поставлено образ страждальця,

кров якого безперервно відроджується, як і душа – непереможна для розпинателів. Безсмертні і воля її, і слово: тільки воно понесе славу Бога предвічного», – пиав В. Барка [6, с. 88]. Отже, відбувається вербалізація «прометеїзму» християнства з його піднесенням безсмертної душі, вірної правді й волі, незважаючи на закривавлене мучеництво.

Таким чином, узагальнимо вищесказане. Образ національного героя пасіонарного типу яскраво представлено у творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, доробок яких мав значний вплив на українське суспільство, оскільки слугував зміцненню загальнолюдської і національної гідності, без чого не можливим було самозбереження колонізованого народу.

Твори І. Котляревського започаткували нову українську літературу, яка в різних формах захищала й утверджувала добродієсний національний характер українців. Концепція особистості І. Котляревського вміщує богатирську велич духу українського народу, його вірність вірі, обов'язку, шляхетність душі, а також найкращі риси національного характеру – працьовитість, чесність, сміливість, доброту, гостинність, допитливість, щедрість тощо. Виписуючи образ Енея, автор – знавець народних традицій, разом зі своїм героєм проходить усі етапи становлення ідеального воїна-ватажка.

Духовний спадок Кобзаря дає змогу виокремити в ньому найбільш виразні авторські ідейні концепти – «Слава», «Воля», «Правда», які пов'язуються митцем із героїзмом, національним ідеалом, гідністю, честю, совістю, свободою, щастям. Джерелом героїчного етосу спадщини митця є значна тривалість й висока тональність переживань, які сприяють формуванню особистості, зміцнюють та ушляхетнюють її. Для художніх образів Т. Шевченка характерні внутрішній лад, висока наснага переживань, яка тісно пов'язана з емоційністю – невід'ємною ознакою кожної довершеної особистості. Персонажі Великого Кобзаря – це постаті, які беруть свої витoki з української духовності, здатні утверджувати етичні цінності українців, що виявляється у поведженні люблячої матері, невтомного в самовдосконаленні мудреця чи в незламній волі героя. Герої Т. Шевченка становлять морально-етичну цінність не тільки для українців, а й набувають загальнолюдського значення. Сучасна особа, яка нерідко характеризується скептичною та цинічною життєвою позицією, знаходить в людині Т. Шевченка приклад героїчної життєстверджувальної поведінки. Шевченківська людина переважно

проходить через важкі випробовування, але зберігає чистоту душі, оскільки живе згідно з законами правди і добра. Дуже цінним для сьогочасної людини є здатність героїв Кобзаря долати зло, підноситися після падіння, вірити в людину і в її божественне призначення. Духовна велич митця відбилася в образах його героїв і збагатила духовність людства загалом.

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТОВЕ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

Перемога більшовиків призвела до радикальної зміни орієнтирів суспільного життя та соціальної структури колишньої Російської імперії і підлеглої Російській імперії території України. Конструювання «нової людини» для потреб «нового суспільства» було серед пріоритетних політичних завдань. Радянська система формувала «нову людину» шляхом заперечення накопичених століттями духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану.

Теоретична модель комуністичного суспільства формує ідеал досконалості, доступний людині як біологічному виду. Цей ідеал дає змогу раціоналізувати суспільне виробництво до такої межі, коли продуктивність суспільної праці в сенсі реальної корисності суспільного продукту та, відповідно, рівень суспільного задоволення, досягають свого абсолютного максимуму, а рівень матеріального споживання мінімізується до обсягу реальних потреб людини.

Після повалення царизму Україна потрапила в революційний вир подій: одна влада змінювала іншу, не припинялося запекле протистояння політичних ідей, поглядів, переконань. Це призвело до необхідності створення взірця відданого служіння ідеї, функцію якого виконував героїчний персонаж. Образ героя сприяє консолідації народу, що зумовило його експлуатацію тоталітарними режимами.

Фашистський та сталінський режими з подвійною силою контролювали мистецтво, усвідомлюючи надзвичайну силу його впливу на людство. Зневажаючи свободу суспільства, необхідну для розвитку органічних образів художньої творчості, тоталітарні режими надавали мистецтву фундаментальної ваги. Нещадно пригнічуючи будь-які спроби політичної опозиції в усіх сферах культури, тоталітарна влада у значно більших масштабах, ніж це притаманне державам із демократичним устроєм, включала мистецтво в систему цілеспрямованої офіційної пропаганди. «Спектр мистецтва в цих умовах блякне і різко звужується, воно виконує перш за все функції інструменту певної ідеології, засобу репрезентації режиму і виховання мільйонних мас в дусі тих ідеалів і тієї міфології, котрі пов'язують та приводять у дію всі структури створеного тоталітарним режимом суспільно-політичного ладу», – зазначається у дослідженні «Тоталітаризм у Європі ХХ століття» [149, с. 209]. У тих країнах, де

державна кабала зберігалася найдовше (СРСР, Італія, Німеччина), у теорії й на практиці здійснювалася так звана «переоцінка цінностей», тобто відбувалася відмова від культури, ідеалів, моральних чеснот, певних норм, що були притаманні людству як такому. Саме тому ідеологи тоталітарних держав ревізували витвори мистецтва з метою наповнення їх «правильним» матеріалом, який оспівував ідеї панівного ладу, висвітлював з їхньої точки зору схвальні образи, популяризував певних героїв.

Тоталітарний комуністичний режим поставив митців перед вибором: або стати радянським письменником, або бути страченим (дослівно – розстріляним чи померти у концтаборах). У результаті насильства відбувався процес переходу письменства на «радянські позиції» [84, с. 37]. Така перебудова проходила для кожного митця неоднаково. «У одного письменника вона тривала кілька років (П. Тичина), у іншого – кільканадцять (М. Рильський), а ще в іншого так і не закінчувалася, припинена трагічною смертю: самогубством (М. Хвильовий, А. Казка) чи смертю на північній каторзі або розстрілом» [76, с. 37].

Умови тогочасної дійсності вимагали від художників слова творити і працювати за неписаними законами партійної етики, у результаті чого можна було розраховувати якщо не на стрімку кар'єру, то хоча б на деякі привілеї. Сучасний дослідник А. Топачевський, розкриваючи трагізм становища митця за доби тоталітаризму, зауважує: «Такими були умови тієї диявольської гри, за яких більшості належало мовчати, проте літературно-мистецька меншість мусила ідейно промовляти усіма засобами своїх немовчазних професій. Бездарні клепали пролетарські голови молотками пропаганди, здібніші вишукували метафоричні форми брехні. Виникло роздвоєння особистостей, яке, згідно із задумом вождів, мало згодом перетворитися на суспільне однодумство» [148, с. 12].

Звісно, не все, що створювалося митцями за доби тоталітаризму, зводиться до ідеологічної константи, однак саме вона в умовах державно-партійної монополії на системи контролю і управління мистецтвом стає взірцем, на який пропаганда налаштовує орієнтування інших. Природні критерії естетичних цінностей у таких умовах деформуються, методами державного насильства і заохочення впроваджується розроблена владою ієрархія цінностей й авторитетів, за якої не тільки широкий загаль, а й діячі мистецтва починають дещо упереджено орієнтуватися в ситуації. Значний вплив на долю

художньої творчості чинила державна пропаганда ідеї служіння митця «завданням робітничої справи», революції, радянської держави. «Партія вбачає в літературі, мистецтві, пресі, радіо і телебаченні свою потужну ідейну зброю. Вона зацікавлена, щоб ця зброя завжди була чистою і влучно вражала ворогів. Оскільки в ідеологічній боротьбі не може бути «мирного співіснування». Або витвір мистецтва працює на нас, або проти нас», – стверджував дослідник радянської героїки Н. Киященко [65, с. 221].

Партійно-державний апарат, аби маніпулювати інтелігенцією та її діяльністю, розглянув питання нагальної необхідності об'єднавчого фактору для різнопланових творчих колективів. У 20-х рр. ХХ століття розгорнулася дискусія щодо іменування нових поглядів, що з'явилися у мистецтві. Популяризувалося поняття «героїчний реалізм», який приймався Асоціацією Художників Революційної Росії у 1926 році. З цього приводу О. Довженко зауважив: «Здається, це перший випадок в історії культури, де стиль постановлюють на засіданні» [147, с. 434]. Окремі митці по-різному визначали художній метод радянської літератури: «пролетарський реалізм», «тенденційний реалізм», «монументальний реалізм», «реалізм із комуністичним змістом», «революційно-соціалістичний реалізм» тощо. Пропонувалися й інші терміни, серед яких – і «соціалістичний реалізм», що з'явився в 1932 році в «Літературній газеті» у передовій статті «За роботу!». У джерелі йшлося: «Маси потребують від митців відвертості, революційного соціалістичного реалізму в зображенні пролетарської революції» [цит. за 14, с. 377].

Свого часу соцреалізм тлумачився як художній метод, що потребує від митця правдивого й історично конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку; акцентувалася увага на справі виховання трудящих у дусі комуністичної моралі. Подібні постулати не вміщували нічого власне естетичного, нічого, що стосувалося мистецтва. Такі міркування з однаковим успіхом можна було застосувати й до пропагандистсько-агітаційної роботи, й до науки, й до журналістики та ін. Усе це ставило під сумнів найважливіші художні цінності. Як зауважує дослідник І. Голомшток, «Ленін, із фрагментів висловлювань якого і була переважно побудована цитатоблочна будівля соціалістичного реалізму, особисто взагалі не цікавився мистецтвом. У розписаній буквально по днях хроніці його діяльності немає жодної згадки про відвідування ним будь-якої виставки чи музею» [34, с. 9].

Термін «соцреалізм» був підтриманий Й. Сталіним, оскільки лише диктатор установлював норму і зразок, якими відтоді потрібно було керуватися як критерієм ідейної й художньої оцінки. Цей художній метод панував у літературі радянського періоду з 1934 року й до кінця 1980-х років, тому в літературознавстві ведеться розмова про «єдиний стиль» як один із напрямів літератури ХХ століття [149, с. 434].

Із початку 1930-х рр. й до середини 1950-х рр. письменство «було позбавлене права вибору своєї власної творчої методи, свого стилю, свого індивідуального творчого вияву; йому лишалося єдине приречення: писати, «як усі», на ті самі, директивно визначені теми, добирати той самий соціально визначений типаж героїв, однаково «лакувати сталінську дійсність» [76, с. 41]. В умовах, що аж ніяк не сприяли природнім процесам розвитку суспільства, особливих та специфічних рис набуває шлях розвою цінностей. «Зручні» режиму ідеали та цінності упроваджуються «згори»; керівництво пильно стежить за тими авторитетами, які творяться засобами мистецтва.

Протиставляючи себе всьому буржуазному світові, більшовики намагалися якнайбільше «роздути советсько-радянський патріотизм» (Г. Ващенко). Через численні доповіді, а також засоби масової інформації навіювалася думка, що радянський народ найпередовіший в усіх суспільних галузях (науці, техніці, мистецтві). «Тому советська влада ставить в обов'язок советських письменників писати твори, що підносять велич російського народу. Вони мусять писати про «геніального» Сталіна, про «доблесного» російського вояка, про ударників робітників і колгоспників, про щасливе і радісне життя в СРСР. І горе тому письменнику, що не виконує цих завдань і пише на якісь нейтральні теми. Прославляти Сталіна і російський народ мусять також малярі, митці, кустарі, педагоги, науковці», – зауважує Г. Ващенко [19, с. 20].

Тоталітарні режими у власних ідейних конструкціях завжди відводили належну роль педагогічній проблематиці, пропаганді й практиці, застосовуючи своєрідні посилення на природу і сутність людини. Його прихильники розраховували в своїх схемах на такі негативні сторони людської природи, як лінощі, здатність до брехні, стадність. Так Г. Лебон, аналізуючи поведінку людини у натовпі, так звану «колективну поведінку», відзначав позбавлення особистісного стрижня, певне затьмарення свідомості, уніфікацію думок і почуттів, інстинктивність, керованість, залежність від лідерів [88].

Дослідник педагогічних течій ХХ століття Б. Бім-Бад називає виховання означеного періоду тотальною індоктринацією, «теорією великої брехні», що застосовувалася для розробки певних методів пропаганди й агітації, які зумовлювалися певними світоглядними особливостями людини [8, с. 79].

У центрі уваги освітньої політики було апелювання до патріотичних почуттів народів Радянського Союзу, що невід'ємно пов'язувалося з героїзмом. Концепція героя завжди віддзеркалює ідеологію освітньої політики, яка може породити як образ звитяжця, так і образ ненависника, знівелювати одні чесноти і піднести інші. Педагогічна наука, на думку О. Сухомлинської, ґрунтується на певних факторах, серед яких помітне місце належить політичному запиту. «Залежно від політичного ладу – ліберального чи авторитарного – формується запит на відповідальних і освічених громадян чи обмежених виконавців», – зазначає Ольга Василівна [144, с. 7]. Виховання за часів тоталітаризму усвідомлюється як підготовка до «вічного бою» і милітаризувалося з усіх точок зору: воно повинно було вміщувати як власне військову підготовку, так і плекати бойовий дух, спрямованість на боротьбу з класовими ворогами. Теоретик, практик та філософ італійського фашизму Д. Джентіле був переконаний: «Якщо держава навчає, вона знає, чому вона повинна навчити» [цит. за 8, с. 83].

У формах масової культури, згідно з вимогами офіціозу, пропагувалося самозречення в ім'я народу й партії. При цьому змішувалися різнобічні концепції, що виявилось в поєднанні фольклорних архетипів, рефлексів християнської житійної літератури та неокласицистської спадщини. «Модерний російський імператор Володимир Ленін, імітуючи своїх попередників державотворців, тобто пропонуючи державницький міф на атеїстичній основі для розбудови більшовицької імперії, змодельовав концепцію імперської літератури на основі праці «Партійна організація і партійна література» (1905 р.), яка мала опонувати національним проектам, які формувалися на релігійній традиції», – зауважує Н. Зборовська [58, с. 61].

Більшовики створювали також нову «релігію», віра в Бога була замінена на комуністичні ідеї, християнські цінності – більшовицькими лозунгами. Зберігалася навіть ідея Святої Трійці, у якій Бога, Сина Божого та Святого Духа замінили Карл Маркс, Фрідріх Енгельс та Володимир Ленін. Останній писав: «Тепер до нас ввійде неминуче багато непослідовних (із марксистської точки зору) людей, можливо,

навіть деякі християни, можливо, навіть деякі містики. У нас міцні шлунки, ми твердокам'яні марксистки. Ми перетравимо цих непослідовних людей» [89, с. 60].

Відтак, художні твори підлягали переосмисленню. «Аристократичний проект української класичної літератури, – на думку Н. Зборовської, – моделювався І. Котляревським, Т. Шевченком, П. Кулішем, І. Франком як Велике Слово на основі біблійного бачення, то маргінальний більшовицький мав його «перетравити», деформувати» [58, с. 61]. Так само, як нищився штиб життя української нації, її менталітет, прагнення, споконвічні життєві настанови тощо. Усе це знайшло відображення в літературі ХХ ст.

У СРСР виділялася вагома виховна функція героя та його подвигу, що слугував прикладом для наслідування – творився новий тип соцреалістичного героя, змістовим та тематичним принципом зображення якого була перевага у висвітленні подій державного значення та виробничої необхідності, при цьому інтимні проблеми залишалися на другому плані, оскільки лише створювали фон для висвітлення провідної ролі громадянського обов'язку.

Таким чином, здійснювалася тотальна героїзація літератури, де не було місця для індивідуальності героя. Б. Буряк стверджував, що занурений у власний мікрокосм персонаж не може презентувати суспільство, бо істинна «художність – це завжди проблемність і масштабність», що несумісна із «заземленістю» [17, с. 20]. Межа в трактуванні героїчного виявилася у процесі ідеалізації будь-яких учинків позитивного героя (так звана «героїзація буднів» звичайної пересічної особистості).

Беззаперечним є той факт, що людство пам'ятає й оспівує переважно героїчних особистостей. «Слава Україні!», – «Героям слава!», – формули етикетного мовлення, що яскраво ілюструють збереження пам'яті про героїчні періоди життя власного етносу. Недаремно радянська освітня політика ставила за мету викоринити основні ідеї героїчної педагогіки українців – козацької педагогіки, яка й сьогодні характеризується як найвищий вияв народної педагогіки нашої нації. Академік О. Сухомлинська стверджує, «що в 30 – 50-х роках на офіційному рівні національної педагогічної думки не існувало. Протягом цих десятиліть народна педагогіка зберігалась і відтворювалась у сімейному вихованні, а також у фольклорно-етнографічному контексті...» [145, с. 60].

На цьому етапі розвитку педагогіки починають розвивати теоретичний аспект – осмислюючи і цитуючи праці класиків марксизму-ленінізму, а в практично-методичному переважав опис досвіду проведення занять із російської мови. «На початку 30-х років ХХ ст. ідеї національної педагогіки перериваються: спочатку в теорії, а потім і в практиці відбуваються уніфікація й стандартизація як педагогічної науки, так і навчально-виховного процесу, а партійно-класовий, ідеологічний дискурс стає панівним. Педагогічна наука й українська школа стають частиною загальної «радянської культури», яка мала чітко виражений російський зміст і яку можна класифікувати як «російсько-радянську», – зазначає О. Сухомлинська [145, с. 12].

Прискіпливе ставлення більшовицького уряду до проблем освіти та виховання було сповнене підозр, настороженості й жорстокості. «Большевицьке керівництво прагне до того, щоб усі освітньо-виховні установи ССРСР були абсолютно покірним знаряддям в їх руках, щоб у молоді виховувались виключно ті риси, які потрібні комуністичній партії у її боротьбі за панування над світом... Тому на большевицький виховний ідеал треба дивитись як на витвір комуністичної партії ССРСР, що має мало спільного з загальноєвропейським виховним ідеалом», – писав про той час Г. Ващенко [19, с. 13].

Через освітню політику державні діячі доби тоталітаризму впроваджували в життя певних героїв, які виконували роль взірця для наслідування. Аналогічними образами переповнювалася й література радянської доби, що сприяло поступовому винищенню піднесеного в героїчному. Ідеологи соціалізму постулювали думку, що «людина є грішною від народження», що влаштовувало багатьох, оскільки повністю позбавляло їх необхідності думати, нести відповідальність за власний вчинок, жити своїм зусиллям тощо (А. Платонов) [8, с. 76].

Так, на першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників, який відбувся в 1934 році у Москві, проголошені принципи соцреалізму опинилися поза обговоренням: все вже було продумано і підписано, а інженерам людських душ лишалося розвивати у своїх промовах «мудрі настанови» товаришів Сталіна, Жданова, Горького тощо. Як зазначає І. Голомшток, «під дріб барабанів, звуки горнів і народних інструментів у зал з'їзду заходили шахтарі і колгоспники, піонери «Бази кирпичів» і представники саамської народності Кольського півострова, робітники і художники, будівники метро і закордонні комуністи, оленярі, трактористи, доярки... Вони повідомляли, наприклад, що в оленярському радгоспі Самілкільської сільради із запланованого

отелення 449 вагітних отелились 441, інші пропонували терміново встановити пам'ятник Павлику Морозову, і всі вимагали від письменників відобразити в нових шедеврах їхні героїчні будні і образи, повчали, як писати на зрозумілій їм мові й уникати формалізму» [34, с. 87].

У суспільстві нового типу література, за словами письменника Л. Леонова, «перестає бути тільки белетристикою, вона стає одним із головних інструментів ліпки нової людини» [цит. за 34, с. 90]. Окремі героїчні образи насаджувалися насильницькими методами, бо повинні були перегукуватися зі встановленими стереотипами і слугувати тим цілям, які на них покладала влада.

Герой, який прагне свободи, за доби тоталітаризму не має права на існування. Лише стандартні, шаблонні, трафаретні, «правильні» герої спроможні благотворно позначитися на особистості. Майстри мистецтва за таких умов позбуваються права на вільну творчість, яка є обов'язковою умовою для природнього розвитку мистецтва. А деякі митці взагалі позбавлялися можливості породжувати прекрасне. Засоби в тоталітарних режимів не однакові, проте всі вони спрямовуються на підкорення або знищення. Ті, що скорилися, здобувають можливість продукувати штампованих героїв під прискіпливим контролем партійних діячів, диктатора тощо. Гітлер, наприклад, був переконаний, що «ті, хто в галузі політики чи світогляду є відповідальними за виховання людей, повинні прагнути скеровувати художні сили народу, навіть під небезпекою найжорсткішого втручання, у русло їхніх спільних світоглядних вимог і тенденцій» [цит. за 34, с. 85].

Події другої світової війни активізували потребу у формуванні патріотичних і громадянських почуттів, а тому радянські партійні лідери були змушені дозволити популяризувати національних героїв та деякі аспекти народної культури. Але, на жаль, «їх частка в загальному виховному процесі проімперського дискурсу була чітко дозована й не виходила за рамки суто фольклорних радощів» [144, с. 60]. Критика цього періоду відзначала прискіпливу увагу літератури до вивчення витоків поведінки особистості на війні, відтворення характеру радянської людини, що перемогла фашизм. Літературознавці досліджували цей процес на основі принципу історизму, розширюючи зв'язок конкретного і загального на творах досвідчених і молодих майстрів слова.

Проблема «позитивний герой літератури, його пошуки та принципи зображення» була найголовнішою за своїм значенням у

теорії соціалістичного реалізму. «Про літературу ми судимо по її героєві», – стверджував В. Дончик [25, с. 82]. Радянська література покликала до життя новий тип героя, – звичайну, трудову людину, яка «усвідомила себе господарем власної долі і перетворювачем світу» [25, с. 83]. Відповідно, соцреалізм розпочав безкомпромісну дискусію про людину та її суспільну роль із буржуазною літературою, яка не могла продемонструвати подібного героя. Адже з того, як саме митець побачив і відобразив героя, як інтерпретує і наскільки проникливо відтворює людський характер, які морально-етичні якості оспівує, а які засуджує, можна судити про його громадянську позицію, масштабність мислення, партійність й здатність до розуміння загального ходу життя.

Соцреалізм, який породив численну кількість позитивних героїв, як зазначає Є. Васильєв, «ідеалізує та нівелює людину, спрощує її, малюючи без якихось суттєвих внутрішніх суперечностей» [147, с. 436], адже внутрішній світ героя перебудовується під впливом партії та суспільства. Подібні персонажі мають мізерну кількість недоліків і надзвичайну кількість чеснот, які подекуди важко перерахувати.

За словами С. Кримського, у ХХ столітті всесвітня історія зіткнулася з феноменом абсолютної помилки, коли неймовірні жертви, людські та матеріальні ресурси витрачались на недосяжні цілі. Виявилося, що на Землі неможливо збудувати Рай – комунізм, про який писали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Й. Сталін, а можливо тільки запобігти Пеклу. Власне не запобігти, а створити на Землі – концтабори для політв'язнів, людей, що мали думку, яка відрізнялася від рішень комуністичної партії та уряду. «Громадянам, чи то «жителям», ССРСР, – писав С. Кримський, – припадало або активно виявляти цей патріотизм, або попасти в підозру ухилю в бік (іншого) націоналізму чи «реакційності» [18, с. 3]. Натомість створювалися і пропагувалися образи Павлика Морозова (вірність ідеї всупереч сімейним стосункам), Стаханова і Паши Ангеліної (героїв праці), Олексія Марес'єва та Олександра Матросова, Гастелло, підлітків-краснодонців (готовність вмерти за соціалістичну/ комуністичну Батьківщину) тощо. Дітей змалечку готували до життя в ім'я світлого майбутнього – школи так званого «Осовіахіма» (Спілка сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву), у якій готували до життя та виховували майбутніх воїнів, снайперів.

На всіх ланках комуністичного виховання і освіти молоді активно використовувався потенціал героя, що відображено у клятві та статуті піонерської й комсомольської організацій.

Таким чином, за радянських часів широкої розробки набула марксистсько-ленінська концепція героїзму, яка вбачала героїчне не тільки в проявах мужності, відваги, а й в якісно новому ступені відповідності суб'єктивних намірів, думок та вчинків людини ідейним й моральним основам суспільства. Через освітню політику державні діячі означеної доби впроваджували в життя певних героїв, які, подекуди, нагадували штампи і виконували роль взірця для наслідування.

Головним питанням літератури доби соцреалізму була проблема позитивного героя, який утілює суспільний ідеал. Прогресивним процесом у літературі означеного періоду визнається заглиблення через індивідуальне – в соціальне, через певного героя – у сенс історичного розвитку. Отже, герої та героїні пролетарського мистецтва вважалися не лише яскравими творчими індивідуальностями, а й соціальними істотами, виразниками головних тенденцій доби. Позитивними героями художніх творів стають комуністи, образи яких були узагальненням комуністичних моральних цінностей. Подібні персонажі наділялися помітною кількістю чеснот і дуже незначними недоліками. Такі герої-ідеали викликали потребу наслідувати, переймати особливості їхнього мислення і діяльності.

Позитивний герой української радянської літератури. Комуністична влада вважала літературу надзвичайно важливим знаряддям формування індивідуальної свідомості й активно упрощувала ціннісні орієнтири, які сприяли трансформації індивідуальної свідомості у масову. Як зазначає М. Жулинський, «творилася нова колективна свідомість, нова історична пам'ять на основі певних ідейно-світоглядних принципів, формувався особливий літературний канон, на який слід було орієнтуватися (передусім роман «Мати» М. Горького, згодом «Залізний потік» О. Серафимовича, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Розгром» О. Фадеева, «Цемент» Ф. Гладкова) і який визначав, як, якими художніми засобами і прийомами необхідно моделювати ідеальний образ позитивного героя та оновленої революційною енергією дійсності» [53, с. 273]. Серед причин, що соцреалістичний канон став панівним в українській культурі, В. Хархун виділяє чотири фактори: диктат влади; успадкування досвіду українського колоніального минулого; літературну ситуацію, підвладну

спокусі на ідеологічні експерименти; готовність української еліти реалізувати радянський естетичний проект [165, с. 432].

Особливим стає зміст твору, його композиція, сюжет та головні герої під революційним впливом. Якщо раніше герой діяв поза ідеологічними канонами, то тепер мав підкорятися вимогам тоталітарного режиму, чинити за створеним Горьким та його наступниками правилами соцреалізму.

Характери позитивних героїв, що вимальовувалися митцями радянської доби, розкриваються у контексті суспільних суперечностей і виступали уособленням ідеалів часу. У 20-х роках ХХ ст., як зазначає О. Головій, «митці щиро вірили в ідеали революції, у їхньому світогляді бажане і дійсне ототожнювалися (а не свідомо підмінялися), поєднувалися силою ідеалістичних поривань в органічну цілість: при настанові на відтворення реальної дійсності утверджувалася віра в ідеальне майбутнє» [32, с. 24]. Для стилю багатьох митців слова цього періоду були характерні модерністські та романтично-ідеалістичні тенденції. На думку сучасних літературознавців, деякі схематизовані художні принципи лягли в основу соцреалізму, який у 20-х роках у стильовому плані виявився як «неореалізм – адогматичне мистецьке явище, що стало мобільною реакцією на суспільні катаклізми та зміни у свідомості людей Східної Європи» [32, с. 24].

Сьогодні показовим щодо неореалізму, його зв'язку із соцреалізмом визнано роман «Бур'ян» А. Головка, у якому герой-комуніст – це концепт позитивного героя 20-х – 30-х років ХХ ст. Свого часу читачів уразила незвичайна відповідність художнього твору особливостям доби, який яскраво проілюстрував класову боротьбу, жертвовність та ентузіазм героїв, драматизм історичного періоду. Все це лишило осторонь жорстку примітивізацію картини світу, розуміння особливостей формування художнього простору класичного радянського роману. У творі простежується невілювання достатньо умовного простору української держави, натомість популяризується простір Росії, з яким повинні асимілюватися інші народи, уособленням чого є свідомий комуніст Давид Мотузка.

І. Дзюба назвав роман «Бур'ян» «потрясаючим документом людської совісті і соціальної драми» [44, с. 10]. «Великим успіхом А. Головка та всієї української літератури був зразу і одностайно визнаний образ сільського комуніста Давида Мотузки. У ньому сполучалися і «убіждьонність» героїв раннього Головка («заражений народ»), і отой мужицький «ідеалізм», мужицьке правдошукання –

тільки в дещо інакшій якості, ніж у класичній літературі, соціально конкретніше, стисліше і напосидливіше, відповідно до нової життєвої функції; і особиста тверда прямодушність, недоступність користи й природна гарантованість, як у благородного металу, від житейської іржі, напружений холод правдивості, певності й волі, – ті якості, що невід’ємні від особовості Головківського ідеалу, зраджують внутрішні струни, внутрішній «тембр» його духовності і часом пересякають найрізноманітніші компоненти самовиразу, від стилю починаючи», – зазначає літературознавець [44, с. 12].

Головний персонаж твору – принциповий, політично свідомий герой-комуніст – організатор соціалістичних перетворень, репрезентант волі трудящих – Давид Мотузка. Герой поєднує як традиційний селянський, так і комуністичний світогляд, є соціальним типом і, водночас, яскравим психологічним характером.

Як зазначає О. Омельчук, «тогочасні численні вимоги письменника спонукали до пошуку оптимальної формули, за допомогою якої можна було б реалізувати ідею єдності селянської й пролетарської ідентичності, селянських і пролетарсько-робітничих культурних запитів. Утім, слід сказати, що «переробка» селянина на апологета нового суспільного ладу не проходила легко» [120, с. 48]. У 1928 р. радянською Україною прокотилася хвиля протестів проти примусової колективізації, закону про самооподаткування й закриття церков. З цього ж року земельні ділянки почали розподіляти за класовим принципом: найкращі поля відводилися або бідноті, або селянам, об’єднаним у комуни. Ці кроки призвели до того, що терпець народу урвався. Селянські повстання не принесли полегшення, оскільки центральна влада лише посилила тиск на українське село, встановлюючи якнайбільші податки, влаштовуючи арешти й фізичне знищення українців. Не випадково сцену, коли Давид повертається у село і входить у батьківську хату («Так і застигли всі, кожен за своєю роботою. Очима – до дверей на «москаля» в сірій шинелі, у шапці гострій» [33, с. 28]), дослідниця О. Омельчук трактує як фіксацію чужості «людини-комуніста не тільки «куркулям», до чого настійливо підводить автор, а й незаможному українському селянинові» [120, с. 48].

Однак варто відзначити, як талановито А. Головка виписав «правильну» для тієї епохи ідеологему поєднання традиційного українського світогляду й комуністичних переконань. Давид Мотузка постає у романі як багатогранний людський характер. Він – комуніст,

який прагне зробити світ кращим, ошасливити людство, мріє принести радість прийдешнім поколінням. «У бесіді з незаможниками Давид Мотузка малює картини майбутнього щасливого життя, коли селяни об'єднуються у великі колективні господарства, коли поля вкрийються тракторами й іншими машинами. Селяни сприймають цю розповідь не просто як чудесну казку – вони вірять, що казка стане дійсністю» [153, с. 106].

Майстерно змальовано закоріненість Давида у землю, у його рисах проглядаються стереотипи поведінки хлібороба як основної соціальної верстви тогочасної України. Виразно проявляються й інші ментальні риси українця: сердечність, софійність тощо. У колі сім'ї Давид Мотузка постає перед нами як люблячий син, скромна, безкорислива і працелюбна людина. У радянській критиці підкреслювалося, що у романі «позитивні персонажі здебільшого змальовані саме в процесі роботи. Давида бачимо то під час молотьби на току, то у млині, то за книжкою. Інші позитивні герої працюють у полі, в кузні, пораються біля худоби. Зовсім в іншій обстановці показані негативні персонажі – куркулі і бандити. Вони часто збираються в Матюхи або Огиря для п'яних оргій» [153, с. 104].

Герой є популяризатором революційних перетворень на селі і наділяється значною кількістю чеснот. Давид Мотузка – колишній фронтовик, високоосвічений, урівноважений тощо. Комуніст – сформована особистість: уміє зорієнтуватися, хто прихильник нової влади, знає відповіді на всі питання, не має сумнівів у власних переконаннях, не боїться смерті, тобто, на перший погляд, є зразковим героєм соціалістичного реалізму. Вражає його чуйне ставлення до жіноцтва, шляхетність у стосунках з Марією та Зінькою. Давид натхненно проводить агітаційно-роз'яснювальну роботу, відкриває читальню. Герой навіть під загрозою смерті не зрадить власних ідеалів. Зрозуміло, що селяни побачили в ньому справжню особистість, визнали його авторитет.

Портретна характеристика Давида Мотузки подається помодерному, розосереджено. Жести, вираз очей, усмішка, постава розкривають внутрішній світ персонажа, який проявляється також через численні монологи. Герой із психологічної точки зору є переконливим, надмірна ідеалізація певною мірою наближує його до схематизованих абстрактних образів часів соцреалізму, однак це не дає змоги вважати його типовим соцреалістичним персонажем. Давид не сприймається бездумним прихильником і популяризатором новітніх

суспільних перетворень, а постає як людина з чіткою світоглядною позицією, що базується на прочитанні значної кількості книг та осмисленні життєвих фактів.

Сучасне осмислення образу Давида Мотузки дозволяє впізнати в ньому риси українського націонал-комуніста, прибічника ідеології, спрямованої на збільшення впливу країни на її населення за допомогою побудови соціалізму, а згодом і комунізму, які націонал-комуністи мислили ідеальною організацією політичної структури. Суперечливість рішень, хитання, брак політичної волі йти до кінця у справі відстоювання власних переконань призвели до того, що українські комуністи не зуміли побудувати самодостатню політичну конструкцію.

У результаті протистояння між націонал-комуністами й радянською державою виникає ідеологічний антагонізм, який вказує на зародження двох організаційних систем. Радянська імперська структура вимагала прийняття системи цінностей великої держави диктатури пролетаріату, а український націонал-комунізм, функціонуючи в межах цієї структури, прагнув захищати потреби українців як у матеріальній, так і в духовній сфері. Це явище отримало розвиток у процесі українізації, з її бурхливим піднесенням різних галузей науки, освіти, мистецтва. Однак, як відомо, центральна тоталітарна система припинила цей процес і підпорядкувала суспільне життя жорсткому контролю. О. Шумський, народний комісар освіти УСРР у 1924 – 1927 рр., відзначив: «Комуніст-українець є «типом зайвої людини» в Україні... Я вперше гостро відчув це в 1926 р., після приїзду в Україну т. Кагановича...» [цит. за 11]. Таким чином, імперська тоталітарна система придушила розвиток української політичної самоорганізації, знищуючи її представників. Ведучи мову про шкільне вивчення роману «Бур'ян», В. Жежера справедливо зауважив, що учням «тільки не наголошували, що той Давид – з «неправильних» українських комуністів, яких «правильні» більшовики перестріляли в 1930-х» [52].

Таким чином, в образі Давида Мотузки А. Головка відобразив ідеального націонал-комуніста – українця за своєю ментальністю. Він покликаний доносити комуністичні істини у національній, легкій для сприйняття формі. Класові позиції комуніста розкрилися у зв'язках героя з селянством, розбудженням революцією, у протиставленні його інтересів класовим ворогам. По суті, це утопічний герой, літературний образ, який значною мірою дистанційований від реального життя.

Вагомий педагогічний потенціал у формуванні патріотичних, громадянських, моральних та естетичних якостей особистості має

творча спадщина М. Стельмаха, якій, приділено незначну частку уваги в чинній програмі з української літератури. Сьогодні на часі – переосмислення концепції героя М. Стельмаха з точки зору запитів сучасної доби.

Талановитий митець слова М. Стельмах, хоч і творив у радянський період історії, не був «її безпосереднім породженням» [128, с. 43], а створив художню концепцію українця, вивчення якої має вагомий етноформувальний потенціал.

Яскравим прикладом змалювання народної психології, морально-етичних цінностей українців є роман М. Стельмаха «Кров людська – не водиця», який літературна критика радянського періоду розглядала як правдиву і талановито показану боротьбу за утвердження Радянської влади в українському селі на початку 20-х років.

Земля є найбільшою цінністю для селянина, афери з якою порушують принцип антеїзму, характерний для української нації. Земля споконвіку вважалася колективною святинею, тому «куркулі», привласнюючи землю, порушують гармонію селянського життя. Перерозподіл землі, що наявний в романі, на думку Л. Сивак, є «ніби відновлення первісної гармонії, ритуал космізації, після чого зло має відступити» [134, с. 44].

Сюжет роману відображає зміни, що відбуваються у житті та світогляді українців, які, базуючись на традиційному укладі, національних споконвічних цінностях, змушені пристосовуватися до нового життя, у якому не тільки докорінним чином змінюється побут, життєві орієнтири, а й моральні цінності, ідеали, прагнення тощо. Згідно з авторським задумом, читач повинен зрозуміти складність структурних складових української ментальності, коли «розбивається вщент цілісний, закінчений світ, звідси такі хворобливі процеси, що відбуваються у селянських... душах» [134, с. 295]. Образи роману характеризуються у контексті історії українського народу через типові для нього ситуації. Творчий задум М. Стельмаха розкривається на основі боротьби не тільки ідеологій, а й парних протилежностей: добра і зла, свого і чужого, світла і темряви, колективного та індивідуального.

Із глибокою симпатією малює автор образи новобугівських незаможників-активістів, насамперед їхнього ватажка комуніста Свирида Мірошніченка. Міцний, широкоплечий чоловік із круглою гордовитою головою і спокійним поглядом сірих очей – таким постає перед нами головний герой твору. Колишній матрос і партизан, він пройшов сувору школу трудового життя і революційної діяльності.

А тепер у рідному селі Мірошниченко очолює боротьбу за утвердження радянського ладу. «Він простий і близький трудящим селянам, їхній друг і товариш, тільки свідоміший, міцніший духом та ще добріший, бо живе не для себе – для людей», – йдеться у підручнику з української літератури [153, с. 263]. Цей герой – яскравий представник і ярий відстоювач ідеології більшовизму, фанатичний прихильник інтересів селянства. Він належить до когорти позитивних образів української радянської літератури і є уособленням «літературного героя-месії» [126, с. 45], призначення якого – страждати за людей.

Визначальними рисами Мірошниченка є чесність, людяність, простота. Маючи двох дітей, які ростуть без матері, під час розподілу поміщицького добра посовістився взяти собі корову, і селяни крадькома приносять Настечці та Левкові харчі. Мірошниченко живе з відкритою душею, увесь на людях і для людей. Найбільше його бажання – щоб селяни жили щасливо і радісно. Звичайна людина, хлібороб за покликанням серця, Свирид потрапив під вплив більшовицьких ідей, повірив у власну спроможність подолати злиденне життя українського селянина.

Мірошниченко – літературний персонаж, комуніст-ленінець, людина чистого сумління, який споріднений із Давидом Мотузкою з роману «Бур'ян» А. Головка. Ці герої постають перед читачем не бездумними пропагандистами новітніх громадських трансформацій, а сприймаються як особистості із твердою життєвою позицією, здатні до переосмислення багатьох життєвих подій.

У цьому літературному героєві промовисто виражаються й такі ментальні ознаки українця, як софійність і сердечність. Мірошниченко відвертий, щирий, щедрий на добру пораду не лише з друзями. Він вірить у можливість перевиховання Супруна Фесюка, людини роботящої, образ якого відображає й інший бік драми: радянська влада не тільки роздає земельні ділянки, а й позбавляє заможних селян землі. Фесюк, на думку Л. Сивак, є істинним гуманістом, який «свідомо відмовляється від будь-якого насилля в ім'я чого б воно не проголошувалось» [134, с. 45].

Майстерно, лаконічно, яскравими штрихами виписано образ іншого правдолюбця – комісара Григорія Нечуйвітра. Промова юнака, яку подано через призму спогадів Підпригори, свідчить про те, що це неоднозначний образ, сучасне осмислення якого дає змогу вбачати в ньому українського патріота, який протестує проти вандальського ставлення до землі. На думку Ю. Мариненко, «справді, унікальним,

наприклад, у Стельмаховому Нечуйвітрові є те, що в ньому вгадується вчорашній боротьбист чи укапіст, тобто представник того крила компартії, що заходилося було на початку 20-х розбудовувати Українську державу, наївно вірячи в можливість поєднання комунізму з національною ідеєю, тих, хто, зрештою, першими постали перед судом «трійок», наповнили собою численні гулаги, або ж, загнані в глухий кут, розчаровані, зневірені, безславно розрубували «гордіїв вузол» життя самогубством» [103, с. 46]. Це явище було придушене імперською тоталітарною системою, яка приборкала розвиток цієї політичної самоорганізації, знищила її виразників.

Таким чином, М. Стельмах показав трагедію українських патріотів, які, долаючи надзвичайно складні випробовування, страждають заради інших людей. Погоджуємося з думкою Л. Сивак, яка вважає, що «у романі М. Стельмаха сільські активісти Свирид Мірошніченко та Тимофій Горицвіт ніяка не влада – це речники колективу, культурні герої. Обидва проходять ініціацію, випробовування, обидва, врешті, більше втрачають і жертвують заради інших – Мірошніченко втрачає дітей, Горицвіт жертвує власним життям» [134, с. 45].

В образах Свирида Мірошніченка, Данила Нечуйвітра М. Стельмах показав ідеальних героїв, націонал-комуністів – патріотів своєї Батьківщини. Означені персонажі сприяли засвоєнню комуністичних істин через виразну народну основу.

Таким чином, позитивний герой української радянської літератури є носієм великої кількості чеснот і майже позбавлений недоліків. Це, насамперед, сформована особистість, яка знає відповіді на всі питання, не має сумнівів у власних переконаннях, не боїться смерті в ім'я ідеї, тобто, на перший погляд, є зразковим героєм чинного творчого методу радянської доби.

А. Головка та М. Стельмах втілили у своїх творах ідеальних націонал-комуністів, які за своєю ментальною суттю є водночас виразниками українського національного характеру та популяризаторами комуністичних ідей. Сюжет романів відображає становлення нового (утопічного, віддаленого від реалій) героя, моральні цінності та ідеали якого змінюються відповідно до суспільно-політичних перетворень.

Запитання для самоконтролю

1. Яку функцію виконують в українському фольклорі казкові герої?
2. Назвіть типи героїв казок за В. Проппом, Л. Дунаєвською.
3. Розкрийте ритуально-міфологічний зміст образу дитини-богатиря в казковому епосі українців.
4. Які духовно-моральні чесноти властиві казковим героям?
5. Яку функцію виконували билинні богатири? Охарактеризуйте героїв билинного епосу.
6. Які ментальні структури втілилися в богатирях Київського циклу?
7. Які причини спонукали до виникнення народних дум та історичних пісень?
8. Які морально-етичні чесноти українців утілилися в героях історичних пісень?
9. Яку роль виконували кобзарі та лірники в Україні?
10. Охарактеризуйте образ козака в народних думах та історичних піснях?
11. Які риси характеру засуджував український народ?
12. Чому, на вашу думку, потрібно вивчати фольклорну спадщину рідного народу?
13. Охарактеризуйте позитивного героя української радянської літератури.
14. Яку роль виконували герої-комуністи у контексті виховання радянської молоді?

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ ГЕРОЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

XXI століття зумовило обґрунтування педагогічною думкою України нових підходів щодо морального вдосконалення особистості та суспільства загалом. Постає необхідність у найякіснішому використанні розвивально-виховного потенціалу освіти, яку О. Савченко охарактеризувала як імунну систему суспільства, що здатна протистояти аморальним і асоціальним явищам. На думку вченої, «дефіцит духовності зумовлює напружений пошук шляхів гуманізації життя, осмислення цінностей сучасного часу і майбутнього», що актуалізує прискіпливу увагу до ролі сучасної особистості [130, с. 3].

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні актуалізують патріотичні цінності особистості та ідею героїчного як провідні орієнтири системи освіти. Нині формування патріотизму набуває нового звучання в умовах необхідності відстоювання державного суверенітету та територіальної цілісності держави, необхідності спрямувати особистісний потенціал громадян на благо української нації. Патріотичні почуття передбачають наявність в індивіда величюого ідеалу служіння власному народові, готовність до героїчного діяння в ім'я рідної землі.

Тож завданням сьогодні є сформулювати особистість XXI ст., яка: усвідомлює унікальність власної Батьківщини, що потребує плекання, захисту, любові понад усе; повною мірою ідентифікує себе зі своєю країною, осмислює власний юридичний статус, що передбачає не тільки наявність прав, а й обов'язків щодо неї; має моральні цінності рідного народу, визнає неповторність його культурно-історичних, творчих традицій, звичаїв, обрядів; переконана в потужному духовному потенціалі своєї нації; виявляє бажання працювати на користь майбутнього держави та її преїдешніх поколінь.

Саме тому, у процесі вивчення різних навчальних дисциплін, на наш погляд, сьогодні варто актуалізувати: а) національну ідеологію служіння Батьківщині, прагнення кожного українця до незалежності, готовності до її захисту; б) знання українознавчого спрямування (фундамент національної самоїдентифікації та самосвідомості);

в) виховання героїзму в ім'я України як максимальне духовне надбання людини.

Тож завданням сучасної школи є сформувані в кожного українця духовні цінності без яких неможливе повноцінне функціонування правової демократичної європейської України. Зважаючи на це, значної ваги набувають сьогодні такі предмети: історія, суспільствознавство, українознавство, етика, філософія, література.

Ефективними формами роботи у процесі розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту вважаємо: *класні*: комбіновані (змішані) уроки; урок засвоєння нових знань; урок формування та вдосконалення вмінь і навичок; урок використання знань, умінь і навичок; урок закріплення знань, умінь і навичок (уроки повторення); урок систематизації й узагальнення знань; урок перевірки та коригування знань, умінь і навичок та *позакласні*: екскурсії, конкурси, виставки, концерти, театралізовані вистави, свята літературно-українознавчого спрямування.

Методичні рекомендації щодо використання виховного потенціалу образу героя під час вивчення української літератури у 5 – 9 класах подано у таблиці 2.1.

Процес розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту передбачає сукупність *методів навчання* (словесних, наочних, інтерактивних) та *педагогічних технологій*: організаційних (лекційно-семінарські та альтернативні), індивідуальних, групових, колективних, в парах, академічних й клубних (за інтересами), індивідуального і диференційованого навчання; домінуючого способу діяльності: догматичні, репродуктивні, пояснювально-ілюстративні; проблемне, діалогічне, розвиваюче навчання; гнучкі технології навчання; ігрові технології; саморозвиваюче навчання комп'ютерні технології; управління пізнавальною діяльністю: класичний лекційний виклад нового матеріалу, навчання за допомогою аудіовізуальних ТЗН; система «консультант»; навчання за допомогою навчальної книги; система «малих груп» – групові, диференційовані способи навчання; комп'ютерне навчання; система «репетитор» – індивідуальне навчання, «програмне навчання»; орієнтація на особистісні структури: інформаційні (комп'ютерні) технології; операціональні; саморозвиток; евристичні; комплексні; педагогіка партнерства.

Таблиця 2.1.

Методичні рекомендації щодо наповнення курсу «Українська література» матеріалом героїчного змісту

№№ пп	Клас	Тема за програмою	Рекомендації
1	2	3	4
1.	5 клас	СВІТ ФАНТАЗІЇ ТА МУДРОСТІ. Міфи і легенди давніх українців. Міфи як первісні уявлення про всесвіт і людину, реальні та фантастичні елементи людської поведінки. Легенди: «Про зоряний Віз», «Берегиня», «Чому пес живе коло людини?» (за С. Плачиндою), «Дажбог», «Неопалима купина» (за Є. Шморгуном), «Як виникли Карпати», «Чому в морі є перли і мушлі» (5 творів на вибір учителя). Народні перекази. «Приєм у запорожців». Звичаї та традиції запорозьких козаків.	Програмою рекомендується розповісти учням про звичаї та традиції запорозьких козаків. Радимо наповнити урок відеоматеріалами (уривками відеозаписів виконання танцювальними колективами «Гопака», демонстрацією картин із зображенням українських козаків, аудіо- та відеозаписами виконання козацьких та історичних пісень). Одним із варіантів домашнього завдання учням може бути: 1) прочитати 1-2 перекази про українських козаків; 2) під час відповіді на уроці використовувати історичні дані про Запорізьку Січ, які перегукуються із змістом прочитаних творів; 3) намалювати ілюстрацію до прочитаного; 4) написати твір-мініатюру на тему: «Яким я уявляю собі запорозького козака», «Якби я був козаком...», «Пригоди запорозького козака в сучасній Україні» тощо. У зв'язку з обмеженням навчального часу, виділеного на вивчення переказів, пропонуємо подавати додаткову інформацію у процесі вивчення творчості З. Мензатюк «Таємниця козацької шаблі» (учням можна розповісти легенду про «Меч Арея», скіфського князя, та її продовження у символіці козацької зброї).
2.	5 клас	Народні казки «Яйце-райце». Світогляд народу, його морально-етичні принципи в казці; зв'язок із міфами. «Про правду і кривду» або «Мудра дівчина» (на вибір учителя). «Ох» або «Летючий корабель» (на вибір учителя). Тематика народних казок, їхні різновиди (про звірів, побутові, чарівні (геройко-фантастичні)). Побудова казки, її яскравий національний колорит. Народне уявлення про добро і зло в казці. Фантастичне і реальне, смішне і страшне, красиве і потворне в казках.	Під час вивчення народних казок радимо вчителю акцентувати увагу на поняттях добра і зла, що знайшли своє відображення в усній народній словесності нашого народу. Бажано розтлумачити ритуально-міфологічний контекст проходження героєм певних випробувань (обряд ініціації), розкрити роль чарівних помічників, які з'являються в творі. Під час інтерпретаційного аналізу фольклорних творів необхідно застосовувати метод «Навчання на протилежностях» та дає змогу школярам характеризувати казкових героїв, розуміти основні естетичні категорії українського етносу. Серед завдань додому пропонуємо таке: 1) написати твір-мініатюру на тему: «Як би я закінчив казку?», «Як би я був на місці головного героя, я вчинив би так...» тощо.

Продовження таблиці

1	2	3	4
3.	5 клас	<p>ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ. Літописні оповіді (подавати на основі «Повісті минулих літ» у переказі В. Близнеця): «Три брати – Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь», «Святослав укладає мир з греками...», «Володимир вибирає віру», «Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам» (3 твори – на вибір учителя) «Повість минулих літ» – найдавніший літопис нашого народу. Значення літописання для нащадків. Казкові й історичні мотиви літописних сюжетів. Любов руських (українських) князів до своєї землі, їхня сила духу, воля, благородство, сміливість, рішучість, вірність тощо.</p>	<p>Тема «Історичне минуле нашого народу» вміщує <i>літописні</i> оповіді про трьох братів – Кия, Щека, Хорива і сестру їхню Либідь, «Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам», «Повість минулих літ». Учителю варто акцентувати увагу учнів на ролі князя у розвитку та становленні держави, що постає образ князя у літописних джерелах України-Русі, яким мав бути ідеальний, добрий правитель згідно з баченням наших предків, його риси характеру тощо.</p> <p>Подаючи новий матеріал, варто посилити його історичними фактами. Значний педагогічний потенціал у цьому зв'язку містить «Велесова книга», апокрифічні твори XI – XIII ст., з якими доцільно було б ознайомити школярів. Серед завдань можуть бути: 1) підготувати доповідь-реферат про одного із київських князів (Ярослав, Володимир, Олег); 2) написати твір-мініатюру «Князь київський, який ти?», «Яким би я був князем?», «Чи потрібно княжичу навчатися?», «Якою має бути справжня княгиня Києва?», «Яким би був Київ, якби я був одним із братів-засновників міста» тощо.</p>
4.	5 клас	<p>Олександр ОЛЕСЬ. «Заспів», «Україна в старовину», «Похід на Царгород», «Ярослав Мудрий» (із кн. «Княжа Україна») (2 на вибір учителя), «Микита Кожум'яка» Поезії з книги «Княжа Україна», їх зв'язок із літописами. Поетична оповідь про минуле нашого народу, князів Русі-України, їхню мудрість, благородство, хоробрість, любов до рідної землі. Драматичний твір на тему народної казки.</p>	<p>Дотичною до попередньої, є тема уроку, присвяченого вивченню творчості О. Олеса: «Україна в старовину», «Похід на Царгород», «Ярослав Мудрий», «Кирило Кожум'яка». У контексті останнього твору ми радили б ознайомити учнів із назвами та тематикою українських билин, провівши комбінований урок з української та зарубіжної літератур. Билинні герої мають надзвичайно потужний виховний потенціал, збуджують уяву школярів, що можна продемонструвати мультиплікаційними фільмами, які з'явилися в українському медіапросторі. Тому, під час аналізу творів варто проводити паралелі між авторськими текстами, змістом билин та реальними історичними подіями, що відбувалися в державі у давні часи.</p> <p>Розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту сприяє вивчення образів героїв за допомогою технології розвитку критичного мислення, що застосовується для інтерпретаційного аналізу художнього твору.</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4				
			<p>Наприклад, під час вивчення народної казки «Правда і кривда», літературної драми-казки О. Олеся «Микита Кожум'яка» чи будь якого іншого твору в 5-му класі, який містить протилежні образи, з метою формування вмінь здійснювати характеристику героя, а також виховання морально-етичних цінностей в учнів, варто застосовувати метод «Навчання на протилежностях». Визначаємо разом зі школярами, що образи Микити Кожум'яки та Змія є протилежними, та пояснюємо, що для складання характеристики образу твору, потрібно з'ясувати ким є певний персонаж, здійснити його опис, вчинки, зовнішність, поведінку, ставлення до інших, долю. Завдання можна розв'язати, використовуючи таблицю з двох стовпчиків.</p> <table border="1" data-bbox="1182 651 2096 879"> <thead> <tr> <th data-bbox="1182 651 1639 687">Микита Кожум'яка</th> <th data-bbox="1644 651 2096 687">Змій</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="1182 691 1639 879">хоробрий, молодий, палкий серцем, руки з криці, міцний, «неймовірну силу має», «він і біса подолає», лицар, «ні крихти переляку»</td> <td data-bbox="1644 691 2096 879">лютий, злий, дужий, «сипле іскри з рота», страшний</td> </tr> </tbody> </table> <p>І хоча, на перший погляд, така діяльність видається достатньо простою, але ідентифікація героїв творів призводить до роздумів та спричиняє полеміку. На думку розробників теорії технології розвитку критичного мислення, «бесіда по протилежності може початися з героїв у літературі, потім продовжитися героями в історії та сучасному житті» [378, с. 169].</p> <p>Використовуючи цей метод навчання, учням варто запропонувати до роздумів такі питання: а) чи має те, що відбувається з персонажами творів, втілення в реальному житті? б) що відбувається коли людина чинить саме так? в) яку реакцію викликає той чи інший вчинок героя? г) які висновки з цього ми можемо зробити?</p>	Микита Кожум'яка	Змій	хоробрий, молодий, палкий серцем, руки з криці, міцний, «неймовірну силу має», «він і біса подолає», лицар, «ні крихти переляку»	лютий, злий, дужий, «сипле іскри з рота», страшний
Микита Кожум'яка	Змій						
хоробрий, молодий, палкий серцем, руки з криці, міцний, «неймовірну силу має», «він і біса подолає», лицар, «ні крихти переляку»	лютий, злий, дужий, «сипле іскри з рота», страшний						

Продовження таблиці

1	2	3	4
5.	6 клас	Микола ВОРОНИЙ. «Євшан-зілля» Коротко про письменника. Патріотичні почуття й толерантне ставлення до інших народів у поемі «Євшан-зілля». Роль слова, пісні, історії в житті будь-якої людини. Краса природи рідного краю.	Паралелі з билинним жанром можна провести під час вивчення поеми «Євшан-зілля» М. Вороного у 6 класі. До питань, що виносяться на обговорення, вчитель може додати оповідь про ментальні структури українського національного характеру, які втілилися як у фольклорних, так і художніх творах. Завданням додому пропонуємо виписати із тлумачного словника значення термінів «антеїзм», «софійність», «кордоцентризм».
6.	6 клас	Володимир РУТКІВСЬКИЙ. «Джури козака Швайки» («На козацьких островах») Твір про волелюбних, сміливих героїв, які вміють вистояти у складних ситуаціях. Незвичайні здібності козаків-характерників. Сміливість і відвага козацьких джур Грицика та Санька. Засудження підступності, жорстокості та підлості зрадників. Тема боротьби українських козаків проти татарської орди.	Продовжує козацьку тематику в курсі української літератури 6 класу історична трилогія В. Рутківського «Джури козака Швайки» («На козацьких островах»). Радимо, як ілюстрацію до навчального матеріалу, використати історичні пісні, в яких ідеться про боротьбу українців з татарськими загарбниками. Розповісти більш детально про козаків-характерників, їхнє життя та самозречення заради високої мети. Пропонуємо таке домашнє завдання до теми: 1) знайти перекази, оповідання, бувальщини про козаків-характерників; 2) намалювати ілюстрацію про пригоди джур Грицика та Санька; 3) написати твір-мініатюру на тему: «Моє ставлення до зрадників України».

Продовження таблиці

1	2	3	4
7.	8 клас	<p>УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ. Українські історичні пісні Пісні про звитяжну боротьбу козаків із турецько-татарськими нападниками: «Зажурилась Україна», «Та, ой, як крикнув же козак Сірко» (на вибір учителя); про боротьбу проти соціального та національного гніту: «Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізняк», «Чи не той то Хміль», «За Сибіром сонце сходить» (2 твори на вибір учителя). Образи історичних осіб, лицарів-оборонців рідної землі, створені народною уявою. Пісні Марусі ЧУРАЙ «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю» Легендарна поетеса з Полтави. Трагічна історія її життя. Пісні, що стали народними. Їхня популярність, фольклорна основа, народнопоетичні образи.</p>	<p>Звитяжну боротьбу козаків із турецько-татарськими нападниками змальовано в історичних піснях «Зажурилась Україна», «Та, ой, як крикнув же козак Сірко», «Ой Морозе, Морозенко», «Максим козак Залізняк», «Чи не той то Хміль», «За Сибіром сонце сходить», та у піснях Марусі Чурай («Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні»). Вважаємо, що було б доцільним, якщо вчитель розповість біографії видатних українців ватажків – атамана Сірка, Максима Залізняка, Івана Гонта та про трагічну долю Марусі Чурай. Виконуючи домашнє завдання:</p> <p>1) учні можуть самостійно знайти 1-2 легенди про згаданих козаків; 2) підготувати невеличку доповідь про козацьке повстання та події, що відбувалися на території Уманщини (використовуючи історичні факти, матеріали із краєзнавчого музею); 3) написати твір на тему: «Яким я уявляю собі козацького атамана Івана Сірка», «Вчинила б я так як Маруся Чурай?», «Зрада і помста чи зрада і пробачення», «Максим Залізняк: історична правда і літературний вимисел» тощо.</p>
8.	8 клас	<p>Українські народні думи. «Маруся Богуславка» Героїчний епос українського народу. Різновиди дум (історико-героїчні, соціально-побутові). Кобзарі та лірники – виконавці народних дум. Сучасні виконавці: Василь та Микола Литвини, Василь Нечеп. Національна капела бандуристів України. Жанрова своєрідність, історична основа, героїчний зміст дум. Специфічність поетичної форми, ритму. Проблема вибору, душевна роздвоєність Марусі Богуславки між любов'ю до рідної землі та становищем дружини турецького вельможі («Маруся Богуславка»).</p>	<p>Наступна тема «Українські народні думи» логічно пов'язана із темою козацтва та знайомить учнів із феноменом української культури – творчістю кобзарів. Її вивчення виконує вагомую роль у розвитку духовності школярів засобами уснопоетичного слова. Тут – широке поле для поєднання навчальних дисциплін – української літератури, історії України, образотворчого мистецтва, музики, української мови. У контексті вивчення цієї теми варто, на наш погляд, зупинитися на сутності понять «герой», «героїчний вчинок», «подвиг». Ілюстраціями до бесіди можуть стати аудіо- та відеозаписи виступів сучасних кобзарів, уривки з фільму «Поводир», малюнки Опанаса Сластьоніна, народна картина «Козак Мамай» тощо.</p>

Продовження таблиці

9.	9 клас	Українські народні балади. «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить» Тематичні та стилеві особливості, сюжет, герої українських балад. Класифікація балад.	У 9 класі вивчається тема «Українські народні балади («Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить»)), в яких ідеться про козацьку добу в історії України. Логічним було б, на нашу думку, зробити її підсумковою у вивченні фольклорних творів про козацьчину. Учитель може застосувати метод «Кластера», де висхідним поняттям є «герой-лицар», до якого учні повинні встановити логічні зв'язки (мужній, сміливий, патріот, самовідданий тощо). Полігоном для такого узагальнення можуть стати будь-які фольклорні зразки героїчного епосу.
10.	9 клас	ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА. Українська середньовічна література XI–XV ст. Розвиток писемності після хрещення Русі-України (988 р.). Найдавніші рукописні книги Київської Русі (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава) (оглядово). Перекладна література Біблія (фрагменти). Легенди: про Вавилонську вежу, про Мойсея.	Пам'ятки оригінальної літератури княжої Русі-України («Повість минулих літ», «Поученіє Володимира Мономаха», Києво-Печерський патерик, «Слово о полку Ігоревім») – це яскравий матеріал для розуміння ідеалу людини, рис героїчної особистості, належну увагу чому не приділено у чинній програмі з української літератури. Поряд з прогнозуванням формування емоційно-ціннісного ставлення до історичного минулого, любові до Батьківщини, вірності у коханні, у програмі пропонувано плекати розуміння в учнів «золотої середини» у вчинках людини.
		Притча про блудного сина. Біблія як Святе Письмо й художній текст. Українські переклади Біблії (П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький, І. Огієнко, І. Хоменко). Використання біблійних тем, сюжетів, мотивів, образів у зарубіжній та українській літературах.	На нашу думку, так звана «золота середина» дещо наближена до загальновідомого вислову «моя хата з краю...», що характеризує особистість, позбавлену широких суспільних поглядів. Сьогодні на часі – особистість пасіонарного типу, з активною життєвою позицією, що спроможна наслідувати героїчні вчинки предків. Тому варто підсилювати інформацію про характерні риси давньоукраїнського героя під час вивчення шкільного курсу української літератури (наприклад, пропонувати школярам кросворди, ребуси на тему: «Виховний ідеал людини в літературі княжої Русі-України»).

Продовження таблиці

1	2	3	4
11.	9 клас	<p>Українська література доби Ренесансу і доби Бароко. Розвиток книгодрукування. Перші друковані книги в Україні. Іван Вишенський, Іван Величковський, Семен Климовський – видатні діячі української культури (оглядово). Історико-мемуарна проза. Загальні відомості про козацькі літописи (Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка) та «Історію русів». Вертеп як вид лялькового театрального дійства (оглядово). Григорій СКОВОРОДА. «Бджола та Шершень», «Всякому місту – звичай і права...», «De libertate» (зі збірки «Сад Божественних пісень») Життя і творчість філософа, просвітителя, поета. Його християнські морально-етичні ідеали. Біблійна основа творчості Г. Сковороди та його вчення про самопізнання і «сродну (споріднену) працю». Проповідь житейської невибагливості, пошуку гармонії з собою і світом. Повчальний характер і художні особливості збірки «Байки Харківські».</p>	<p>Під час вивчення художніх творів доби Ренесансу і Бароко (І. Вишенського, козацьких літописів, «Історії Русів», Г. Сковороди), яка здавна є багатим джерелом виховання розвиненої особистості, її патріотичних та героїчних рис, доцільним було б створення школярами логіко-структурних таблиць, що передбачають розуміння значення пасіонарних особистостей української національної еліти у процесах державотворення та культурного розвитку.</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
12.	9 клас	<p>НОВА УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА. Суспільно-історичні, культурні обставини. Літературний процес кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. Розвиток фольклористики, етнографії. Основні художні напрями (бароко, класицизм, романтизм, реалізм тощо). Визначні українські письменники.</p> <p>Іван КОТЛЯРЕВСЬКИЙ. «Енеїда», «Наталка Полтавка» Творчість І. Котляревського – новий етап у розвитку національного самоусвідомлення. Драматург і театральний діяч. Історія появи «Енеїди». Національний колорит, зображення життя всіх верств суспільства, алюзії на українську історію в поемі. Бурлескний гумор, народна українська мова. Ствердження народної моралі (картини пекла). Соціально-побутова драма «Наталка Полтавка» – перший твір нової української драматургії. Колоритні образи твору. Образ Наталки як уособлення кращих рис української жінки. Сценічне життя твору.</p>	<p>У процесі розгляду теми «Іван Котляревський «Енеїда» вчителів варто докладно розтлумачити учням погляд автора на українську історію, його сподівання на вільний розвиток української держави у майбутньому, про що аж ніяк не йшлося в радянський період викладання української літератури. На прикладі еволюції образу Енея, що зростає від гультіпаки і пияка до очільника нації, вчителів варто акцентувати увагу на тому, що героями не народжуються, оскільки героїзм – це моральна цінність, яка є результатом виховання і саморозвитку.</p>
13.	9 клас	<p>Микола ГОГОЛЬ. «Тарас Бульба» (переклад М. Садовського і М. Рильського, за ред. І. Малковича) Творчість М. Гоголя, уродженця України, місце його творчості на порубіжжі культур двох народів. Вираження глибини національного духу у творах прозаїка та драматурга, українська історія та фольклор як їх джерело. Повість «Тарас Бульба». Сюжет твору. Внутрішній епічний розмах твору; піднесено-героїчний образ головного героя. Колізія</p>	<p>Для розкриття піднесено-героїчного образу головного героя з повісті «Тарас Бульба», радимо використати фрагменти однойменного художнього фільму, аудіо записи народних дум, в яких ідеться про героїчну загибель козака.</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
		<p>морального й національно-культурного вибору в образах синів Тараса Бульби. Вплив творчості М. Гоголя на розвиток українського письменства.</p>	
14.	9 клас	<p>Пантелеймон КУЛШ. «Чорна рада» П. Куліш – відомий письменник, перший український професійний літературний критик, перекладач («Біблія», твори В. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шиллера), автор підручників для школи, українського правопису («кулішівка»). Вплив на П. Куліша ідей європейського просвітництва: «Українець у Європі, європесць в Україні». Романтична основа світогляду. Ентузіазм і жертвність П. Куліша у громадській та культурницькій роботі на шляху духовного відродження і культурного збагачення нації. «Чорна рада» – перший україномовний історичний роман-хроніка. Походження його назви. Історична основа й авторська уява, романтичність стилю. Динамічний інтригуючий сюжет. Непросте життя та романтичні пригоди головних героїв. Загальнолюдські риси ініціативності, працьовитості, лицарства, благородства, вірності почуттю та обов'язку. Оцінка роману Т. Шевченком.</p>	<p>Під час вивчення творчого доробку П. Куліша для зацікавлення школярів темою, привернення їхньої уваги, варто застосовувати такий прийом розвитку критичного мислення, як «Структурований огляд». Засвоєння теми продовжується у процесі застосування завдань випереджального спрямування – повідомлень з таких тем: ««Чорна рада» П. Куліша – енциклопедія українського характерознавства», «Український національний характер героїв оповідань П. Куліша», ««Дівоче серце» як ідея органічного поєднання людини «природної» й освіченої». Перед підбиттям підсумків уроку, потрібно обговорити з учнями інформацію, засвоєну з повідомлень, що забезпечить ґрунтовніше усвідомлення матеріалу: Яким був митець як громадянин? Яке значення має діяльність П. Куліша для нашої нації? Які риси героїв творчості письменника ви вважаєте досконалими? Охарактеризуйте національні чесноти героїв П. Куліша.</p> <p>Для систематизації знань, розвитку критичного мислення школярів, логічності, формування вмінь здійснювати характеристику героїв творів, а також інших літературних компетенцій, застосовуємо метод «Кластера», де вихідною крапкою є поняття «П. Куліш», до якого встановлюються логічні зв'язки, що узагальнюють навчальний матеріал (додаток П. 2).</p>

Окрім цього, варто застосовувати інтерактивні технології навчання: *кооперативне навчання*: робота в парах; «Два – чотири – всі разом»; «Карусель»; робота в малих групах; «Акваріум»; *технологія колективно-групового навчання*: обговорення проблеми в загальному колі; «Мікрофон»; «Незакінчене речення», «Мозковий штурм», «Навчаючи – учусь», аналіз ситуації (Case-метод); вирішення проблем; «Дерево рішень»; *технологія ситуативного моделювання*: театральні постановки за літературними творами на героїчну тематику, вікторини, інтелект, змагання; розігрування ситуації за ролями («Рольова гра», «Програвання сценки», «Драматизація»); *технологія опрацювання дискусійних питань*: дискусії; метод PRES; займи позицію; зміни позицію; неперервна шкала думок («Континуум», «Нескінченний ланцюжок»); дискусія в стилі телевізійного ток-шоу; оцінювальна дискусія; дебати; *технологія «Щоденні 5»*.

Вагомою складовою розвитку особистості школяра є *позакласна робота*. Доцільним, на нашу думку, не обмежуватися лише відкритими заходами літературного спрямування, як-от концерти, флешмоби, театралізовані вистави та ін. Пізнавальними і цікавими для учнів є екскурсії до історичних пам'яток, що втілилися в літературних творах героїчного змісту (наприклад, «Зелена брама», «Оборона Буші» та ін.).

Таким чином, встановлено, що сучасна шкільна літературна освіта орієнтована на виховання громадянина з розвинутими патріотичними чеснотами, носія національної культури, компетентного мовця та читача, що займається самоосвітою, активного і відповідального в громадському та особистому житті. Важливим аспектом формування особистості XXI ст. є література героїчного змісту як джерело формування базових емоції, основних буттєвих категорій розвитку уяви, мислення, а також духовності, однією з найглибших показників якої є патріотизм.

Впровадження досвіду формування патріотизму молодого покоління можна здійснити на прикладі вивчення образів героїв за допомогою технології розвитку критичного мислення, що застосовується для інтерпретаційного аналізу художнього твору. Застосування методів «Навчання на протилежностях», «Структурний огляд», «Кластера» сприяють ґрунтовнішому оволодінні шкільним курсом літератури, усвідомленому сприйняттю навчального матеріалу, оцінюванню програмових творів, героїв-персонажів тощо.

Процес розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту передбачає сукупність методів навчання (словесних,

наочних, інтерактивних) та педагогічних технологій: організаційних індивідуальних, групових, колективних, в парах, академічних й клубних індивідуального і диференційованого навчання; домінуючого способу діяльності; управління пізнавальною діяльністю; орієнтація на особистісні структури; педагогіка партнерства.

Отриманню бажаних результатів навчання сприятиме використання інтерактивних технологій навчання: кооперативне навчання; технологія ситуативного моделювання; технологія опрацювання дискусійних питань; технологія «Щоденні 5».

Отже, педагогічний потенціал позитивного героя літературних творів можна використовувати, застосовуючи інноваційні освітні технології. Методи та прийоми технології розвитку критичного мислення демонструють ефективність у навчанні української літератури, сприяють усвідомленому сприйняттю навчального матеріалу, оцінюванню програмових творів, героїв-персонажів тощо. Їх впровадження забезпечує ґрунтовне вивчення шкільного курсу української літератури учнівською молоддю, що здійснюється у процесі власних відкриттів та міркувань, колективне обговорення проблемних питань.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть ефективні форми роботи у процесі розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту.
2. Які форми позакласної роботи сприяють поглибленому вивченню образу героя в українській літературі?
3. Назвіть інтерактивні технології навчання у процесі розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту.
4. Які методи навчання варто застосовувати у процесі розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту.
5. Назвіть форми роботи у процесі розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. Аналитическая психология К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. *Вопросы литературы*. 1970. № 3. С. 138.
2. Антипов А. А. Гуманитарное образование в современной России: исчезновение литературы как угроза человеку. *Философия образования*. 2013. № 3. С. 47–53.
3. Антологія афоризмів / упоряд. Л. П. Олексієнко. Донецьк: Сталкер, 2004. 704 с.
4. Балушок В. Г. Инициации древнерусских дружинников. *Этнографическое обозрение*. 1995. № 1. С. 144–156.
5. Бандура О. М., Кучеренко Є. М. Українська література: підручник для 5 класу. 20-е вид. Київ: Радянська школа, 1993. 255 с.
6. Барка В. Правда Кобзаря. Нью-Йорк: Пролог, 1961. 289 с.
7. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. *Бахтин М. М. Эпос и роман*. Санкт-Петербург: Азбука, 2000. С. 193–280.
8. Бим-Бад Б. М. Педагогические течения в начале XX века: Лекции по педагогической антропологии и философии образования. Москва: УРАО, 1998. 116 с.
9. Білан Т. О. Проблема виховного ідеалу в українській філософії на рубежі XIX – початку XX століть (М. Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка): автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Дрогобич, 1998. 18 с.
10. Білецький О. І. Зібрання праць: в 5 т. Київ: Наукова думка, 1965. Т. 2: Українська література XIX – початку XX століття / за ред. М. К. Гудзій. 672 с.
11. Білецький О., Булаховській Л. Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи. Додаток до підручника «Українська мова». Київ: Державне видавництво України, 1927. 77 с.
12. Білоус П. В. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: лекції. Житомир: Рута, 2009. 336 с.
13. Бондаренко А. Образ народного співця в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки». *Радянське літературознавство*. 1965. № 5. С. 55–62.
14. Борев Ю. Б. Эстетика. Москва: Политиздат, 1988. 496 с.
15. Бруно Д. О героическом энтузиазме. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1953. 211 с.
16. Булгаков С. Н. Героизм и подвижничество (Из размышлений о

религиозной природе русской интеллигенции). URL: <http://www.vehi.net/vehi/bulgakov.html> (дата обращения: 09.12.2017).

17. Буряк Б. Художній ідеал і характер. Київ: Дніпро, 1967. 327 с.

18. Бусел (Київський) Я. Советський патріотизм: Передрук підпільних матеріалів. Чужина: [Б. в.], 1948. 47 с.

19. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Редакція газети «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

20. Ващенко Г. Твори: в 6 т. Київ: Школяр – Фада ЛТД, 2000. Т. 4: Праці з педагогіки та психології. 416 с.

21. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Москва: Высшая школа, 1989. 648 с.

22. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / пер. с итал. А. А. Губера. Москва; Киев: REFL-book-ИСА, 1994. 656 с.

23. Винкельман И. И. История искусства древности. Малые сочинения / пер. с нем. И. Е. Бабанова. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 800 с.

24. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.

25. Волинський К. В пошуках героя. Проблеми героя в сучасній українській прозі. Київ: Радянський письменник, 1964. 278 с.

26. Володимир [Шаян Володимир]. Священний героїзм як основа українського національного світогляду. Лондон: Орден, 1964. 31 с.

27. Выготский Л. С. Психология искусства. Москва: Искусство, 1968. 379 с.

28. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 4 т. Москва: Искусство, 1968. Т. 1. 330 с.

29. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 4 т. Москва: Искусство, 1971. Т. 3. 623 с.

30. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 4 т. Москва: Искусство, 1973. Т. 4. 688 с.

31. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. О. М. Таланчук. Київ: Либідь, 1993. 432 с.

32. Головій О. До проблеми розвитку неореалізму в 1920-х рр.: Л. Сейфулліна та А. Головка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Літературознавство*. Луцьк. 2014. № 9. С. 23–27.

33. Головка А. Бур'ян. Харків: ДВУ, 1927. 354 с.

34. Голомшток И. Тоталитарное искусство. Москва: Галарт, 1994. 296 с.

35. Голубнича Л. О. Джерела педагогічної історіографії. *Теорія та*

методика навчання та виховання. Харків. 2012. Вип. 32. С. 33–46.

36. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 374 с.

37. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. Київ: Основи, 1997. 604 с.

38. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання. Київ: Наукова думка, 1984. 606 с.

39. Гринин Л. Е. От Конфуция до Конта: становление теории, методологии и философии истории. Москва: УРСС, 2012. 312 с.

40. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. Київ: Либідь, 1994. Т. 4, Кн. 1 / упоряд. О. М. Таланчук. 336 с.

41. Грушевський М. С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 3 / упоряд. В. В. Яременко. 285 с.

42. Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла: Диалог. Ленинград: Советский писатель, 1990. 128 с.

43. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 310 с.

44. Дзюба І. Між схемою і монументальністю. Нотатки про прозу Андрія Головка. *Сучасність*. Мюнхен. 1973. Лютий, Ч. 2. С. 3–20.

45. Дзюба І. М. З криниці літ: у 3 т. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 2. 976 с.

46. Дроздовський Д. Сучасна література наголошує на зв'язках з історичною, соціальною, політичною дійсністю. Про літературний 2011-й – від антидержави до антиутопії. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/suchasna-literatura-nagoloshuie-na-zvyazkah-z-istorichnoyu-socialnoyu> (дата звернення: 09.12.2017).

47. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. Київ: Вища школа, 1987. 127 с.

48. Ємець В. Кобза та кобзарі. Берлін: [Б. в.], 1923. 112 с.

49. Єременко О. Зрадники-герої в українській і світовій історії. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 2–3. С. 98–104.

50. Єршова Л. Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок XXI століття). Київський, Одеський, Харківський навчальні округи: монографія. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2015. 642 с.

51. Єфремов С. Коротка історія українського письменства. 2-е вид. Київ: Криниця, 1918. 215 с.

52. Жежера В. Андрій Головка застрелив тих, кого любив. URL: http://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_andrij-golovko-zastreliiv-tih-

kogo-lyubiv/194353 (дата звернення: 09.12.2017).

53. Жулинський М. До питання про історичний оптимізм радянської літератури. *Радянське літературознавство*. 1972. № 4. С. 32–34.

54. Жулинський М. Г. Слово на сторожі нації: літературно-критичні твори. Київ: Український письменник, 2015. 1016 с.

55. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Факт, 2006. 156 с.

56. Залізник Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1999. 263 с.

57. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд. і пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.

58. Зборовська Н. Код національної літератури як психоісторична проблема. *Слово і час*. 2007. № 1. С. 58–63.

59. Ивик О. История человеческих жертвоприношений. Москва: Ломоносовъ, 2010. 256 с. (История. География. Этнография).

60. Иностранная литература. 1987. № 4. 292 с.

61. Іваниця Г. М. Життя та слово. Читанка. Київ: Книгоспілка, 1921. 184 с.

62. Іщенко В. Зв'язок складників і основних характеристик сучасної української національної ідеї з народними казками. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк. 2010. № 3–4. С. 85–90.

63. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1965. Т. 4, Ч. 1 / под ред. Я. Ф. Асмуса, А. Я. Гулыги, Т. И. Ойзермана. 544 с.

64. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории / пер. с англ. Н. Горбова. Москва: Эксмо, 2008. 864 с. (Антология мысли).

65. Киященко Н. И. Героическое как категория эстетики. *Эстетика. Категории и искусство*: сб. науч. трудов. Москва: Искусство, 1965. С. 88–107.

66. Киященко Н. И. Эстетика – философская наука. Москва: Издательский дом «Вильямс», 2005. 592 с.

67. Ключек Г. Концепція реформування літературної освіти в середній школі (предмет – українська література): коментований варіант. *Освіта і управління*. 2012. Т. 15, № 1. С. 91–109.

68. Ключек Г. Літературна класика як виклик. *Дзеркало тижня*. 2008. 6–12 вер. (№ 33) С. 4–5.

69. Ковалів Ю. Абетка дисертанта: Методологічні принципи написання дисертації: посіб. Київ: Твім інтер, 2009. 460 с.

70.Коваль В. Проблема формування професійної компетентності майбутніх учителів-філологів (методологічний аспект). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2013. Ч. 1. С. 101–107.

71.Козій Д. Глибинний етос. Нариси з літератури та філософії. Торонто: [Б. в.], 1984. 494 с.

72.Костенко Л. Гуманітарна аура нації або Дефект головного дзеркала. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2001. 52 с.

73.Костомаров М. Поезії. Драми. Оповідання: в 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. 538 с.

74.Костомаров Н. И. Кобзарь Тараса Шевченко. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kobz1860.htm> (дата звернення: 09.12.2017).

75.Котляревський І. П. Вибране. Енеїда. Наталка Полтавка: поема, п'єса. Київ: Веселка, 1981. 236 с.

76.Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк: Пролог, 1964. 378 с.

77.Краткий словарь по эстетике: книга для учителя / под ред. М. Ф. Овсянниковой. Москва: Просвещение, 1983. 223 с.

78.Кримський С. Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми психології ментальності*: зб. наук. праць / за ред. М. В. Поповича. Київ: Наукова думка, 2006. С. 273–302.

79.Крюковский Н. И. Основные эстетические категории. Опыт систематизации. Минск: Изд-во БГУ, 1974. 288 с.

80.Кузь В. Концепція школи нової генерації «школи – родини»: спроба інтерпретації. *Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи*. Умань. 1997. Вип. 3. С. 3–11.

81.Кузь В. Г. Нова освітня парадигма – нові освітні технології. *Педагогіка і психологія.: Вісник НАПН України*. 2011. № 2. С. 28–35.

82.Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка і духовність / за ред. Ю. Д. Руденка. Умань: Монастирищенська районна друкарня Черкаського комітету у справах преси та інформації, 1995. 116 с.

83.Кузь В. Г., Сивачук Н. П. Хата як виховний простір. *Основи народознавства* / уклад. І. Терешко, В. Гончарук. Умань: Алмі. 2011. 344 с.

84.Куліш П. О. Твори: в 2 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1 / упоряд. Є. К. Нахліка; за ред. М. Д. Бернштейна. 752 с.

85.Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства*: у 2 т. Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде

життя, 1949. Т. 1 / за ред. В. Кубійовича. С. 708–718.

86. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / пер. с англ. А. Хомик. Москва: Рефл-бук, Ваклер, 1997. 384 с.

87. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність: навч. посіб. Львів: Літопис, 2000. 614 с.

88. Ле Бон Г. Психологія соціалізму. Санкт-Петербург: Слово, 1908. 386 с.

89. Ленин В. И. Партийная организация и партийная литература (1905). URL: http://www.revolucia.ru/org_lit.htm (дата обращения: 09.12.2017).

90. Леонтьев К. Н. Средний европеец как орудие всемирного разрушения. URL: https://www.e-reading.club/bookreader.php/33724/Leont%27ev_-_Sredniii_evropeec_kak_orudie_vsemirnogo_razrusheniya.html. (дата обращения: 09.12.2017).

91. Личковах В. Дивосад культури: вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва. Чернігів: Деснянська правда, 2006. 170 с.

92. Личковах В. Українські святості. Сакральні сигнатури мистецтва. *Філософські діалоги*. Київ. 2010. Вип. 4, Ч. 1. С. 146–150.

93. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Київ: ВЦ «Академія», 2007. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. 624 с.

94. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.

95. Лѣтописьъ событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составиль Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго: [в 4 т.]. Кіевъ: Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Юсифа Вальнера, 1848. Т. 1. 454 с.

96. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва: Искусство, 1976. 367 с.

97. Лотман Ю. М. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2000. 704 с.

98. Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. *Статьи по семиотике и типологии культуры*. Т. 1. Таллин: «Александра», 1992. 479 с.

99. Ляшенко О. І., Мальований Ю. І. На шляху до нової української школи: Концептуальні засади і виклики. *Педагогіка і психологія. Вісник Національної академії педагогічних наук України*. Київ. 2017. № 3. С. 5–

13.

100. Максимовичъ М. А. Украинскія народныя пѣсни. Москва: Въ Университетской типографіи, 1834. 200 с.

101. Малинська Н. А. Героїчне в фольклорі та літературі. Дискурс канону: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2002. 35 с.

102. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 347 с.

103. Мариненко Ю. В. Роман Михайла Стельмаха «Кров людська – не водиця»: історіософський аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський. 2002. Вип. 6. С. 41–51.

104. Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и исторические памятники. Москва: Восточная литература, 2004. 462 с.

105. Мифологический словарь / под ред. Е. М. Мелетинского. Москва: Советская энциклопедия, 1991. 736 с.

106. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. Москва: Советская энциклопедия, 1980. Т. 1: А – К / редкол.: С. А. Токарев (глав. ред.) и др. 671 с.

107. Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: в 2 т. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. Т. 2: Літературознавчі студії. Народні месники України у фольклорі. Талановиті носії і творці фольклору: до проблеми еволюції фольклорної традиції. З історії української фольклористики. Науково-популярні статті. 470 с.

108. Мовчан Р. В., Таранік-Ткачук К. В., Бондар М. П. та ін. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: [Б. в.], 2017. 86 с. URL: [http://mon.gov.ua/content/Новини/2017/08/11/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9.-z-chervonimdoc-\(2\).pdf](http://mon.gov.ua/content/Новини/2017/08/11/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9.-z-chervonimdoc-(2).pdf) (дата звернення: 10.12.2017).

109. Мышление и язык: сб. статей / под ред. Д. П. Горского. Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1957. 406 с.

110. Найден О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2005. 260 с.

111. Найдыш В. М. Философия мифологии. XIX – начало XXI в. Москва: Альфа-М, 2004. 544 с.

112. Нахлік Є. Григорій Сковорода як поет-преромантик. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції*. Львів. 1995. Т. 229. С. 29–45.
113. Ницше Ф. Веселая наука («la gaya scienza»)/ пер. с нем. К. А. Свасьяна. URL: <http://www.nietzsche.ru/works/main-works/svasian/> (дата обращения: 09.12.2017).
114. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: Книжный Дом, 2003. 1280 с.
115. Нойманн Э. Происхождение и развитие сознания / пер. с нем. А. Хомика. Москва: Рефл-бук; Ваклер, 1998. 462 с.
116. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: в 2 кн. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. Кн. 2. 512 с.
117. Огієнко І. Слово про Ігорів похід / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 315 с.
118. Огієнко І. Українська граматична література. Київ. 1908. 20 с.
119. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1983. 815 с.
120. Омельчук О. Селянський вимір українського соцреалізму. *Наукові праці. Серія: Філологія. Літературознавство*. Миколаїв. 2009. Т. 118, Вип. 105. С. 47–53.
121. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / пер. з ісп. В. Бургардта. URL: http://www.ae-lib.org.ua/texts/ortega-y-gaset__masa__ua.htm (дата звернення: 09.12.2017).
122. Падалка Н. І., Сторчак К. М., Цимбалюк В. І. Українська література: підручник для 7 класу. 17-е вид. Київ: Радянська школа, 1989. 256 с.
123. Пашук А. Проблема свободи у філософії Григорія Сковороди. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історико-філософської секції*. Львів. 1994. Т. ССХХVІІІ. С. 405–423.
124. Потебня А. А. Теоретическая поэтика. Москва: Высшая школа, 1990. 344 с.
125. Пропп В. Я. Русская сказка (Собрание трудов)/ под ред. Ю. С. Рассказова. Москва: Лабиринт, 2000. 416 с.
126. Протоколи засідань Державного науково-методологічного комітету (оригінали і копії) та матеріали до них (4 січня–14 серпня 1926). Ф. 166, оп. 6, спр. 688, 359 арк.
127. Разумний В. О. Про пафос соціалістичного реалізму. *Радянське літературознавство*. 1967. № 9. С. 3–14.

128. Руденко-Десняк А. Верность герою. Размышления о прозе Михаила Стельмаха. Москва: Советский писатель, 1980. 295 с.
129. Русин Павло із Кноса. Похвала Валерію Максиму. *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_24.htm (дата звернення: 09.12.2017).
130. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти. Київ: СПД «Цудзинович Т. І.», 2007. 204 с.
131. Сапронов П. А. Феномен героїзму. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2005. 511 с.
132. Сверстюк Є. Світлі голоси життя. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 768 с.
133. Серяков М. Рождение Вселенной. Голубиная книга. Москва: Яуза; Эксмо, 2005. 576 с.
134. Сивак Л. М. Міфопоетичний світ українського селянства в романі Михайла Стельмаха «Кров людська – не водиця» та однойменні п'єсі: до проблеми історизму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Одеса. 2014. № 13. С. 43–47.
135. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник. Київ: Деміур, 2003. 288 с.
136. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу : монографія. К. : Ленвіт, 2004. 304 с.
137. Сковорода Г. Книжечка о чтении священнаго писания, нареченна Жена Лотова. *Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т.* Київ: Наукова думка, 1973. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. С. 32–58.
138. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
139. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 1: Пісні. Вірші. Байки. Трактати. Діалоги. 532 с.
140. Сліпушко О. Книжно-фольклорний світогляд «Слова о полку Ігоревім». *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Київ. 2012. Вип. 37, Ч. 2. С. 16–30.
141. Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега. *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть: у 2 кн. / упоряд. В. Яременко, О. Сліпушко*. Київ: Аконіт, 2002. Кн. 2. С. 356–391.
142. Советский энциклопедический словарь / редкол.:

А. М. Прохоров (глав. ред.) и др. Москва: Советская энциклопедия, 1984. 1600 с.

143. Субтельний О. Україна. Історія / пер з англ. Ю. І. Шевчука. 3-є вид. перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

144. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічні і культурні принципи патріотизму народу України. *Визвольний шлях*. 1994. № 6. С. 667–671.

145. Сухомлинська О. В. Концептуалізація ідей про виховання моральності в сучасній Україні. *Шкільний світ*. 2015. № 4. С. 4–20.

146. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді: монографія. Київ: Наукова думка, 1973. 169 с.

147. Теорія літератури: підручник / за ред. О. Галича. 2-е вид., стереотип. Київ: Либідь, 2005. 488 с.

148. Топачевський А. Проста таємниця Олександра Довженка. *Літературна Україна*. 2014. 27 лист. (№ 46). С. 12.

149. Тоталітаризм в Європе ХХ века / под. Я. С. Драбкина. Москва: Памятники исторической мысли, 1996. 540 с.

150. Українська душа: зб. наук. праць / за ред. В. Храмової. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.

151. Українська література: підручник для 8 класу / за ред. О. І. Білецького. Київ: Радянська школа, 1985. 238 с.

152. Українська література: підручник для 9 класу / за ред. О. І. Білецького. 7-е вид. Київ: Радянська школа, 1959. 340 с.

153. Українська радянська література: підручник для 10 класу / за ред. І. О. Дзевєріна. Київ: Радянська школа, 1974. 415 с.

154. Українська література: підручник для 10 класу / за ред. О. І. Білецького. Київ: Радянська школа, 1953. 447 с.

155. Українські народні думи: в 5 т. Київ: ІМФЕ НАН України, 2009. Т. 1: Думи раннього козацького періоду / редкол.: Г. А. Скрипник (відп. ред.) та ін. 856 с.

156. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева. Москва: Советская энциклопедия, 1989. 840 с.

157. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004. 308 с.

158. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

159. Флоренский П. А. Имена. URL:

<http://www.magister.msk.ru/library/philos/florensk/floren03.htm> (дата
обращення: 10.12.2017).

160. Франк С. Фридрих Ницше и этика Любви к дальнему. URL:
<http://www.nietzsche.ru/look/century/frank/> (дата обращения: 10.12.2017).

161. Франко І. Поза межами можливого. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наукова думка. Т. 45. С. 276–285.

162. Франко І. Я. Земле, моя всеплодющая мати...: Вірші, оповідання, казки / упоряд. Н. О. Вишневська. Київ: Веселка, 2000. 399 с.

163. Хализев В. Е. Теория литературы. Москва: Оникс, 2005. 416 с.

164. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. Киев: КНТ; Центр учебной литературы, 2006. 308 с.

165. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. Ніжин: Гідромакс, 2009. 508 с.

166. Хрестоматія давньої української літератури: (доба феодалізму): / упоряд. О. І. Білецький. Київ: Радянська школа, 1949. 556 с.

167. Шаян В. Григорій Сковорода – Лицар святої борні. Гамільтон: Святиня Даждьбожа, 1984. 109 с.

168. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского. Москва: Прогресс, 1973. 343 с.

169. Шевченко Т. Кобзар. Повна збірка творів. Київ: ТОВ «Видавництво Глорія», 2014. 400 с.

170. Шевченко Т. Твори в двох томах. Київ: Дніпро, 1966. 748 с.

171. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 2: Поезія 1847–1861 / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. 784 с.

172. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: у 2 кн. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізніе бароко. 728 с.

173. Шлемкевич М. Душа і пісня. Українська душа. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.

174. Шупилов О. Ю. Містичний ключ до України. Київ: Логос, 2008. 492 с.

175. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / сост. К. Королев. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2005. 608 с.

176. Эстес К. П. Бегущая с волками: женский архетип в мифах и сказках. Киев: София, 2000. 495 с.

177. Юнг К.-Г. Аналітична психологія і психотерапія. Санкт-Петербург: Пітер, 2001. 512 с.
178. Юнг К.-Г. Архетип і символ. Москва: Ренессанс, 1991. 304 с.
179. Юркевич П. Вибрані твори. Ідея – Серце – Розум і досвід. Вінніпег: [Б. в.], 1984. 167 с.
180. Юркевич П. З рукописної спадщини / упоряд. М. Ткачук. Київ: Видавничий дім «КМ Academia»; Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 332 с.
181. Юркевич П. Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого. *Юркевич П. Д. Вибране*. Київ: Абрис, 1993. С. 73–114.
182. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 319 с.